

Silvia Federici

Kaliban i veštica

**Žene, telo i prvobitna
akumulacija (odlomak)**

2004.

Sadržaj

Zahvalnica	3
Predgovor	4
Uvod	7
Ovaj svet treba dobro prodrmati	14
<i>Društveni pokreti i politička kriza u srednjovekovnoj Evropi</i>	14
Uvod	14
Kmetstvo kao klasni odnos	15
Borba oko zajedničkih dobara	18
Sloboda i društvena podela	21
Milenaristički i jeretički pokreti	24
Politizacija seksualnosti	30
Žene i jeres	31
Borbe u gradovima	33
Crna smrt i kriza radne snage	35
Seksualna politika, uspon države i kontrarevolucija	38
Akumulacija rada i degradacija žena	41
<i>Stvaranje „razlike“ u „prelasku na kapitalizam“</i>	41
Uvod	41
Kapitalistička akumulacija i akumulacija rada u Evropi	44
Prikaz kompletnog sadržaja knjige	48

Zahvalnica

Zahvaljujem se,

Mnogim vešticama koje sam upoznala u Ženskom pokretu, kao i drugim vešticama čije su me priče pratile duže od dvadeset pet godina, ali koje su me opet ispunile neodoljivom željom da ih ispričam, da ih prenesem ljudima, da ne bi pale u zaborav.

Našem bratu Johnatanu Cohenu, čiji su mi ljubav, hrabrost i beskompromisni otpor nepravdi pomogli da ne izgubim veru u mogućnost promene sveta, ali i u sposobnost muškaraca da borbu žena za oslobođenje prihvate kao svoju.

Svim osobama koje su mi pomogle da napravim ovu knjigu. Zahvaljujem se Georgeu Caffentzisu, s kojim sam razmotrila svaki aspekt ovog rada; Mitchelu Cohenu, na njegovim izvanrednim primedbama, sređivanju dela rukopisa i entuzijazmu s kojim je podržao ovaj projekat; Ousscina Alidou i Maria Sari, koje su me upoznale sa radom Maryse Conde; Ferrucciou Gambinou, koji mi je skrenuo pažnju na postojanje robovlasništva u Italiji u XVI i XVII veku; Davidu Goldsteinu, na materijalima o veštičjoj „farmakopeji“; Conradu Heroldu, na doprinosu mom istraživanju lova na veštice u Peruu; Massimu(o) de Angelisu, koji mi je ustupio svoje spise o prvobitnoj akumulaciji, kao i na važnoj debati o tom pitanju koju je organizovao u redakciji *The Commoner*; Willyu Mutungi(a), na materijalima o legalnim aspektima veštičarenja u istočnoj Africi. Zahvaljujem se Michaeli(a) Brennan i Veeni(a) Viswanatha, na čitanju rukopisa, kao i na njihovim savetima i podršci. Zahvaljujem se i Mariarosi(a) Dalla Costi(a), Nicholasu Faraclasu, Leopoldini(a) Fortunati, Everet Green, Peteru Linebaughu, Bene Madunagu, Maria Mies, Ariel Salleh, Hakimu Beyu. Njihovi radovi poslužili su mi kao reference za perspektivu koja je oblikovala *Kalibana i vešticu*, iako se neki od njih možda neće složiti sa svime što sam ovde napisala.

Posebno se zahvaljujem Jimu Flemingu, Sue Ann Harkey, Benu Meyersu i Eriki(a) Biddle, koji su posvetili mnogo vremena ovoj knjizi i čiji su mi strpljenje i podrška omogućili da je završim, uprkos mojim beskrajnim odlaganjima..

Njujork, april 2004.

Predgovor

Knjiga *Kaliban i veštica* razvija glavne teme istraživanja o ženama u „tranziciji“ iz feudalizma u kapitalizam koje sam započela sredinom sedamdesetih godina, zajedno sa italijanskom feministkinjom Leopoldinom Fortunati. Prvi rezultati tog istraživanja pojavili su se u knjizi koju smo 1984. objavile u Italiji: *Il Grande Calibano. Storia del corpo sociale nella prima fase del capitale* (Veliki Kaliban: Istorija buntovnog tela u prvoj fazi kapitalizma, Milano, Franco Angeli).

Za takvo istraživanje prvobitno su me motivisale debate koje su pratile razvoj feminističkog pokreta u Sjedinjenim Državama, o korenima „potčinjavanja“ žena i političkim strategijama koje bi pokret trebalo da usvoji u borbi za njihovo oslobođenje. U to vreme, vodeće teoretske i političke perspektive iz kojih se analizirala stvarnost seksualne diskriminacije bile su one koje su predložile dve glavne struje ženskog pokreta: radikalne feministkinje i socijalističke feministkinje. Ipak, po meni, nijedna od njih nije uspela da na zadovoljavajući način objasni korene društvene i ekonomske eksploatacije žena. Radikalnim feministkinjama sam prigovarala zbog njihove sklonosti da o seksualnoj diskriminaciji i patrijarhalnoj vladavini govore na osnovu transistorijskih kulturnih struktura, koje navodno deluju nezavisno od proizvodnih i klasnih odnosa. Nasuprot njima, socijalističke feministkinje su shvatale da se istorija žena ne može razdvojiti od istorije specifičnih sistema eksploatacije i u svojim analizama su davale prvenstvo ženama kao radnicama u kapitalističkom društvu. Ali, ograničenost njihove pozicije, kako sam shvatala u to vreme, bila je u tome što nisu uviđale sferu reprodukcije kao izvor proizvodnje vrednosti i eksploatacije, tako da su korene razlike u moći između muškaraca i žena videle u isključenosti žena iz kapitalističkog razvoja – stanovište koje nas je opet primoravalo da se oslonimo na kulturne šeme, da bismo objasnili opstanak seksizma unutar univerzuma kapitalističkih odnosa.

To je kontekst u kojem je ideja o istraživanju istorije žena u prelasku s feudalizma na kapitalizam poprimila oblik. Tezu koja je nadahnula ovo istraživanje prvi put su artikulisale Marijaroza Dala Kosta (Mariarosa Dalla Costa) i Selma Džejms (Selma James), kao i druge aktivistkinje iz pokreta Nadnice za kućni rad (Wages For Housework Movement), u nizu dokumenata koji su tokom sedamdesetih godina XX veka bili smatrani za veoma kontroverzne. Najuticajniji među njima bili su eseji Marijaroze Dala Koste, *Snaga žena i podrivanje zajednice* (The Power of Women and Subversion of the Community, 1971) i Selme Džejms, *Seks, rasa i klasa* (Sex, Race and Class, 1975).

Nasuprot ortodoksnom marksizmu, koji je „opresiju“ nad ženama i njihovo potčinjavanje muškarcima tumačio kao ostatak feudalnih odnosa, Dala Kosta i Džejms su tvrdile da je eksploatacija žena imala glavnu ulogu u procesu kapitalističke akumulacije, utoliko što su žene bile te koje su proizvodile i reprodukovale najvažniju kapitalističku robu: radnu snagu. Kao što je rekla Dala Kosta, neplaćeni rad žena u kući bio je stub oko kojeg je razvijena eksploatacija najamnih radnika, „nadničarsko ropstvo“ i ujedno tajna njegove produktivnosti. (1972: 31) Prema tome, razlika u moći muškaraca i žena u kapitalističkom društvu ne može se pripisati beznačajnosti kućnog rada za kapitalističku akumulaciju – tu beznačajnost su osporavala i stroga pravila koja su upravljala životima žena – niti preživljavanju večnih kulturnih šema. Umesto toga, treba je tumačiti kao posledicu društvenog proizvodnog sistema koji proizvodnju i reprodukciju radnika ne prepoznaje kao društveno-ekonomsku aktivnost i kao izvor akumulacije kapitala, već ih mistifikuje kao prirodni resurs ili ličnu uslugu, dok ubira profit iz neplaćenog položaja uključenih radnica.

Time što su koren eksploatacije žena u kapitalističkom društvu videle u seksualnoj podeli rada i neplaćenom radu žena, Dala Kosta i Džejms su ukazale na mogućnost prevazilaženja podvojenosti između patrijarhata i klase, pri čemu su patrijarhatu dale konkretan istorijski sadržaj. Pored toga, utrle su put novom tumačenju istorije kapitalizma i klasne borbe, sa feminističkog stanovišta.

To je bio duh u kojem smo Leopoldina Fortunati i ja započele istraživanje nečega što se samo eufemistički može nazvati „prelaskom na kapitalizam“ i počele da tragamo za istorijom koju nismo učili u školama, ali koja se pokazala presudnom za naše obrazovanje. Ta istorija nije nudila samo teoretsko objašnjenje geneze kućnog rada u njegovim glavnim strukturalnim komponentama: razdvajanju proizvodnje od reprodukcije, specifično kapitalističkoj upotrebi nadnice u upravljanju radom neplaćenih i obezvređivanju društvenog položaja žena do kojeg je došlo s napredovanjem kapitalizma. Ona je otkrila i genealogiju modernih shvatanja femininosti i maskulinnosti, koja je dovela u pitanje postmodernističku pretpostavku o skoro ontološkoj predispoziciji „zapadne kulture“ za sagledavanje roda u binarnim opozicijama. Otkrile smo da se seksualne hijerarhije uvek nalaze u službi nekog projekta dominacije, koji može opstati samo zahvaljujući podelama, na stalno obnavljanoj osnovi, među onima kojima nastoji da vlada.

Knjiga koja je nastala iz tog istraživanja, *Il Grande Calibano. Storia del corpo sociale nella prima fase del capitale* (1984), bila je pokušaj da se marksistička analiza prvobitne akumulacije preispita sa feminističkog stanovišta. Ali, u tom procesu, uvrežene marksističke kategorije pokazale su se neadekvatnim. Među žrtvama se našlo i marksističko poistovećivanje kapitalizma s pojavom najamnog rada i „slobodnog“ radnika, koje je doprinelo prikrivanju i naturalizaciji sfere proizvodnje. *Il Grande Calibano* je bila kritička i prema teoriji tela Mišela Fukoa (Michel Foucault); kao što smo pokazale, Fukoova analiza tehnika moći i discipline, kojima je telo bilo podvrgnuto, ignorisala je proces reprodukcije, urušavala ženske i muške istorije u bezobličnu celinu i bila potpuno nezainteresovana za „disciplinovanje“ žena, do te mere da nijednom nije spomenula jedan od najčudovišnijih napada na telo izveden u modernoj eri: lov na veštice.

Glavna teza *Il Grande Calibano* je bila sledeća: da bismo shvatili istoriju žena u prelasku iz feudalizma u kapitalizam, moramo analizirati promene koje je kapitalizam izazvao u procesu društvene reprodukcije, posebno u reprodukciji radne snage. Knjiga je istraživala reorganizaciju kućnih poslova, porodični život, podizanje dece, seksualnost, muško-ženske odnose i odnos između proizvodnje i reprodukcije u Evropi tokom XVI i XVII veka. Ta analiza je ponovljena u *Kalibanu i veštici*; ipak, raspon ove knjige drugačiji je od *Il Grande Calibano*, utoliko što odgovara drugačijem društvenom kontekstu i našem sve većem poznavanju istorije žena.

Ubrzo posle objavljivanja *Il Grande Calibano*, napustila sam Sjedinjene Države i prihvatila posao predavačice u Nigeriji, gde sam ostala skoro tri godine. Pre polaska, sklonila sam svoje papire u podrum, misleći kako mi neko vreme neće biti potrebni. Ali, okolnosti mog boravka u Nigeriji nisu mi dozvolile da zaboravim na svoj rad. Godine između 1984. i 1986. bile su prelomne za Nigeriju, kao i za većinu afričkih zemalja. To je bilo vreme kada je, u pokušaju da reši dužničku krizu, nigerijska vlada započela pregovore sa Međunarodnim monetarnim fondom i Svetskom bankom, koji su vremenom doveli do usvajanja Programa za strukturalno prilagođavanje, tog univerzalnog recepta Svetske banke za ekonomski oporavak širom planete.

Zvanična svrha programa bila je da Nigeriju učini konkurentnom na međunarodnom tržištu. Ali, uskoro je postalo očigledno da to podrazumeva novu rundu prvobitne akumulacije i racionalizacije društvene reprodukcije, usmerenu na uništavanje poslednjih

ostataka zajedničkih dobara i komunalnih odnosa, radi nametanja mnogo intenzivnijih oblika eksploatacije rada. Pred mojim očima odvijali su se procesi vrlo slični onima koje sam proučavala tokom priprema za pisanje *Il Grande Calibano*. Među njima su bili napad na zajedničku zemlju, kao i presudna intervencija države (na podsticaj Svetske banke) u regulisanju stope rađanja i, u ovom slučaju, smanjivanju onog dela populacije koji je unapred bio otpisan kao suviše zahtevan i nedisciplinovan, sa stanovišta planiranog uključivanja u globalnu ekonomiju. Uporedo s tom politikom, prikladno nazvanom „Rat protiv nediscipline“, mogla sam da vidim raspirivanje mizogine kampanje koja je osuđivala žensku taštinu i njihove prekomerne zahteve, kao i razvoj žestoke debate po mnogo čemu sličnoj *querelles des femmes* („rasprave o ženama“) iz XVII veka, koja se doticala svakog aspekta reprodukcije radne snage: porodice (poligamna naspram monogamne, nuklearna naspram proširene), podizanja dece, ženskog rada, muškog i ženskog identiteta i njihovih odnosa.

U tom kontekstu, moj rad o prelaznoj fazi poprimio je novo značenje. U Nigeriji sam shvatila da je borba protiv strukturalnog prilagođavanje deo duge borbe protiv privatizacije zemlje i „ograđivanja“ (*enclosure*), ne samo zemljišta već i društvenih odnosa, koja seže daleko unazad, sve do nastanka kapitalizma u Evropi i Americi u XVI veku. Shvatila sam i koliko je ograničena pobeda koju je kapitalistička radna disciplina izvojevala na ovoj planeti i koliko mnogo ljudi i dalje vidi svoje živote kao radikalno antagonističke prema zahtevima kapitalističke proizvodnje. Za one koji se bave razvojem, multinacionalne agencije i strane investitore, to je bio i ostaje problem s mestima kao što je Nigerija. Ali, za mene je to bio izbor velike snage, pošto se pokazalo da se širom sveta značajne sile i dalje opiru nametanju načina života shvaćenog u kapitalističkim okvirima. Snagu koju sam stekla dugujem i susretu sa Ženama Nigerije (Women in Nigeria, WIN), prvom feminističkom organizacijom u toj zemlji, koji mi je omogućio da bolje shvatim borbu koju su nigerijske žene vodile da bi odbranile svoje resurse i oduprle se novom modelu patrijarhata koji im se nametao, ovog puta uz podršku Svetske banke.

Do kraja 1986, dužnička kriza stigla je i do akademskih institucija i pošto više nisam mogla da se izdržavam, napustila sam Nigeriju, telom, ali ne i duhom. Misli o napadima na nigerijski narod nikada me nisu napustile. Tako me je odmah po povratku obuzela želja da iznova proučim „prelazak na kapitalizam“. Događaje u Nigeriji čitala sam kroz prizmu Evrope iz XVI veka. Nigerijski proletarijat je bio taj koji me je, usred Sjedinjenih Država, vratio na borbe oko zajedničkih dobara i kapitalističko disciplinovanje žena, u Evropi i izvan nje. Ubrzo posle povratka, počela sam sa interdisciplinarnim predavanjima za studente, gde sam se suočila s posebnom vrstom „ograđivanja“: sa ograđivanjem znanja, sa sve većim gubitkom istorijskog osećaja za našu zajedničku prošlost kod nove generacije. To je razlog zašto u *Kalibanu i veštici* rekonstruišem antifeudalne borbe iz srednjeg veka, kao i borbe u kojima se evropski proletarijat suprotstavljao pojavi kapitalizma. To sam pokušala ne samo zato da bih nespecijalistima omogućila uvid u dokaze na kojima počiva moja analiza već i da bih kod mlade generacije oživela sećanje na dugačku istoriju otpora, kojoj danas preti brisanje. Spasavanje tog istorijskog sećanja je od ključnog značaja, ako želimo da pronađemo alternativu kapitalizmu. Naime, ta mogućnost zavisi od naše sposobnosti da čujemo glasove onih koji su išli sličnim putevima.

Uvod

Još od Marksa, proučavanje kapitalizma bilo je obavezni korak za aktiviste i naučnike uverene da je prvi zadatak čovečanstva izgradnja alternative kapitalističkom društvu. Zato ne iznenađuje to što se svaki novi revolucionarni pokret vraćao na „prelazak na kapitalizam“, iz ugla novih društvenih subjekata i otkrivao nove osnove eksploatacije i otpora.¹ Ova knjiga je osmišljena u toj tradiciji, ali dve namere su posebno motivisale rad na njoj.

Prvo, postojala je želja da se razvoj kapitalizma preispita s feminističkog stanovišta, a da se pri tom izbegnu ograničenja „ženske istorije“, odvojene od istorije muškog dela radničke klase. Naslov, *Kaliban i veštica*, nadahnut Šekspirovom *Burom*, odražava to nastojanje. Ipak, prema mom tumačenju, Kaliban ne predstavlja samo antikolonijalnog pobunjenika, čija borba i dalje odjekuje u savremenoj karipskoj književnosti, već i simbol svetskog proletarijata i, još konkretnije, proleterskog tela kao poprišta i instrumenta otpora logici kapitalizma. Najvažnije je to što figura veštice, koja je u *Buri* proterana u daleku pozadinu, u ovoj knjizi zauzima središte pozornice, kao otelotvorenje sveta ženskih subjekata, koje je kapitalizam morao da uništi: jeretičke, isceliteljske, neposlušne supruge, onu koja se usuđuje da živi sama, *obeah* (karipska vračara), koja truže gospodarevu hranu i podstiče robove na pobunu.

Drugi motiv koji stoji iza ove knjige je povratak, u svetskim razmerama, uporedo s novom globalnom ekspanzijom kapitalističkih odnosa, skupa fenomena koji se obično povezuju s nastankom kapitalizma. U njih spadaju i novi krug „ograđivanja“, koji je milionima poljoprivrednih proizvođača oduzeo zemlju, kao i masovno osiromašenje i kriminalizacija radnika, kroz politiku masovnog zatvaranja, slično „Velikom utamničenju“ koje je Mišel Fuko opisao u svom istraživanju istorije ludila. Bili smo i svedoci svetskog razvoja novih iseljeničkih pokreta, praćenih progonom migrantskih radnika, što nas opet podseća na „Krvave zakone“, uvedene u Evropi u XVI i XVII veku, da bi se „vagabundi“ učinili pogodnim za lokalnu eksploataciju. Za ovu knjigu je bilo najvažnije intenziviranje nasilja nad ženama, što je u nekim zemljama (na primer, u Južnoj Africi i Brazilu) uključivalo i povratak lova na veštice.

Zašto se, posle 500 godina kapitalističke vladavine, na početku trećeg milenijuma, radnici, u masovnim razmerama, definišu kao prosjaci, veštice i odmetnici? Kako su eksproprijacija zemlje i masovna pauperizacija povezani sa stalnim napadima na žene? I šta možemo naučiti o kapitalističkom razvoju, prošlom i sadašnjem, kada ga istražimo s feminističkog stanovišta?

To su pitanja koja sam imala na umu kada sam u ovom radu preispitala „prelazak“ s feudalizma na kapitalizam, iz ugla žene, tela i prvobitne akumulacije. Svaki od tih pojmova oslanja se na neki od pojmovnih okvira koji ovde služe kao referentne tačke: feministički, marksistički i fukoovski. Zato ovaj uvod započinjem nekim zapažanjima o odnosu moje analize prema tim različitim perspektivama.

„Prvobitna akumulacija“ je pojam koji Marks koristi u prvom tomu *Kapitala*, da bi opisao istorijski proces na kojem je počivao razvoj kapitalističkih odnosa. To je koristan pojam,

¹ Istraživanje prelaska na kapitalizam ima dugu istoriju, čije podudaranje s glavnim političkim kretanjima ovog (XX) veka nije slučajno. Marksistički istoričari, kao što su Moris Dob (Maurice Dobb), Rodni Hilton (Rodney Hilton) i Kristofer Hil (Christopher Hill), preispitali su „prelazak“ tokom četrdesetih i pedesetih godina, nakon debata podstaknutih konsolidacijom Sovjetskog Saveza, nastankom novih socijalističkih država u Evropi i Aziji i onim što je u to vreme izgledalo kao predstojeća kriza kapitalizma. „Prelazak“ su tokom šezdesetih godina ponovo preispitali teoretičari iz Trećeg sveta (Samir Amin, André Gunder Frank), u kontekstu debata o neokolonijalizmu, „nedovoljnoj razvijenosti“ i „neravnopravnoj razmeni“ između „Prvog“ i „Trećeg sveta“.

zato što nudi zajednički imenitelj na osnovu kojeg se mogu konceptualizovati promene koje je pojava kapitalizma izazvala u ekonomskim i društvenim odnosima. Ali, njegov značaj, iznad svega, leži u činjenici da je „prvobitnu akumulaciju“ Marks video kao temeljni proces, otkrivši tako strukturalne uslove za postojanje kapitalističkih odnosa. To nam omogućava da prošlost čitamo kao nešto što opstaje u sadašnjosti i ta namjera je od ključnog značaja za upotrebu tog pojma u ovoj knjizi.

Ipak, moja analiza odstupa od Marksove na dva načina. Dok Marks istražuje prvobitnu akumulaciju sa stanovišta nadničarskog muškog proletarijata i razvoja robne proizvodnje, ja je istražujem sa stanovišta promena koje je ona izazvala u društvenom položaju žena i proizvodnji radne snage.² Zato moj opis prvobitne akumulacije uključuje skup istorijskih fenomena koji kod Marksa izostaju, iako su bili od ogromnog značaja za kapitalističku akumulaciju. U njih spadaju, (i) razvoj nove seksualne podele rada, koja rad žena i njihovu reproduktivnu funkciju podređuje reprodukciji radne snage; (ii) uspostavljanje novog patrijarhalnog poretka, zasnovanog na isključivanju žena iz najamnog rada i njihovom potčinjavanju muškarcima; (iii) mehanizacija proletherskog tela i njegova transformacija, u slučaju žena, u mašinu za proizvodnju novih radnika. Što je najvažnije, u središte svoje analize prvobitne akumulacije stavila sam lov na veštice iz XVI i XVII veka, pokazujući da je progon veštica, kako u Evropi, tako i u Novom Svetu, bio važan za razvoj kapitalizma isto koliko i kolonizacija i eksproprijacija zemlje evropskog seljaštva.

Moja analiza odstupa od Marksove i u vrednovanju nasleđa i uloge prvobitne akumulacije. Iako je Marks bio svestan ubilačkog karaktera kapitalističkog razvoja – njegova istorija, izjavio je, „ispisana je u analima čovečanstva ognjem i krvlju“ – nema nikakve sumnje da je u njoj video nužan korak u procesu ljudskog oslobođenja. Verovao je da je kapitalizam uništio male posede i uvećao (do stepena nezabeleznog u bilo kojem drugom ekonomskom sistemu) produktivni kapacitet rada, stvarajući tako materijalne uslove za oslobođenje čovečanstva od oskudice i nužnosti. Pretpostavljao je i da će nasilje koje je obeležavalo najranije faze kapitalističke ekspanzije početi da opada sa sazrevanjem kapitalističkih odnosa, kada se eksploatacija i disciplinovanje rada budu sprovodili prevashodno kroz delovanje ekonomskih zakona (Marx, 1909 Vol. 1) Tu je napravio veliku grešku. Povratak najnasilnijih aspekata prvobitne akumulacije pratio je svaku fazu kapitalističke globalizacije, uključujući i sadašnju, pokazujući da su stalno proterivanje seljaka s njihove zemlje, rat i pljačka, kao i degradacija žena, neophodni uslovi za postojanje kapitalizma u svim vremenima.

Moram dodati da Marks nikada ne bi pomislio kako kapitalizam utire put ljudskom oslobođenju da je njegovu istoriju posmatrao iz ugla žena. Naime, ta istorija pokazuje da su čak i onda kada bi muškarci dostigli određeni stepen formalne slobode, žene uvek bile tretirane kao društveno inferiorna bića i bile eksploatisane na način vrlo sličan robovlasništvu. Zato reč „žene“, u kontekstu ove knjige, ne označava samo skrivenu istoriju koju treba učiniti vidljivom već i poseban oblik eksploatacije i, samim tim, jedinstvenu perspektivu iz koje se razmatra istorija kapitalističkih odnosa.

Ovaj projekat nije nov. Još od početaka feminističkog pokreta žene su preispitivale „prelazak na kapitalizam“, iako toga nisu uvek bile svesne. Neko vreme, glavni radni okvir koji je oblikovao istoriju žena bio je hronološki. Najčešći izraz koji su feminističke istoričarke koristile da bi opisale prelaznu fazu bio je „rana moderna Evropa“, koji je, u zavisnosti od autorke, mogao označavati XIII ili XVII vek.

² U mojoj analizi, te dve činjenice su tesno povezane, budući da su reprodukcija radnika na generacijskoj bazi i svakodnevna regeneracija njihove sposobnosti za rad u kapitalizmu postali „ženski posao“, iako mistifikovan, zbog svojih nenadničarskih uslova, kao lična usluga i čak kao prirodni resurs.

Ipak, tokom osamdesetih godina, pojavio se veliki broj radova koji su zauzeli mnogo kritičkiji pristup. Među njima su bili eseji Džoa Keli o renesansi i *Querrels des femmes* (Joan Kelly), *Smrt prirode* Kerolin Merčant (*The Death of Nature*, Carolyn Merchnat, 1980), *L'Arcano della Riproduzione* Leopoldine Fortunati (*Tajna reprodukcije*, 1981), *Radne žene u renesansnoj Nemačkoj* Meri Vajzner (*Working Women in Renaissance Germany*, Merry Wiesner, 1986) i *Patrijarhat i akumulacija u svetskim razmerama* Marije Mis (*Patriarchy and Accumulation on a World Scale*, Maria Mies, 1986). Tim delima treba dodati brojne monografije koje su u poslednje dve decenije rekonstruisale prisustvo žena u ruralnim i urbanim ekonomijama srednjovekovne i rane moderne Evrope, kao i široku literaturu i dokumentarističke radove o lovu na veštice i životima žena u prekolonijalnoj Americi i na Karibima. Među ovim drugim radovima, posebno bih izdvojila *Mesec, Sunce i veštice* Irene Silverblat (*The Moon, the Sun, and the Witches*, Irene Silverblatt, 1987), prvu studiju o lovu na veštice u kolonijalnom Peruu; i *Prirodne buntovnice. Društvena istorija Barbadosa* Hilari Bekel (*Natural Rebels. A Social History of Barbados*, Hilary Beckel, 1995), koja, zajedno s knjigom Barbare Buš, *Robinje u karipskom društvu* (*Slave Women in Caribbean Society: 1650–1838*, Barbara Bush, 1990), spada u najvažnije radove o istoriji porobljenih žena sa karipskih plantaža.

Ono što je ta akademska produkcija potvrdila jeste da rekonstrukcija istorije žena ili sagledavanje istorije s feminističkog stanovišta donosi sa sobom temeljno redefinisanje uvreženih istorijskih kategorija, kao i razotkrivanje skrivenih struktura dominacije i eksploatacije. Tako u eseju „Da li su žene imale renesansu?“ (*Did Women have a Renaissance?*, 1984), Džoa Keli podriva klasičnu istorijsku periodizaciju, koja renesansu slavi kao primer izuzetnog kulturnog dostignuća. U eseju *Smrt prirode*, Kerolin Merčant dovodi u pitanje verovanje u društveno progresivni karakter naučnih revolucija, tako što tvrdi da je napredak naučnog racionalizma doveo do kulturnog pomaka sa organske na mehaničku paradigmu, koji je legitimizovao eksploataciju žena i prirode.

Posebno je bio važan esej Marije Mis, *Patrijarhat i akumulacija u svetskim razmerama*, koji se danas smatra za klasično delo, koji kapitalističku akumulaciju preispituje s neevrocentričnog stanovišta, povezujući sudbinu žena u Evropi sa onima iz evropskih kolonijalnih poseda i donoseći novo shvatanje položaja žena u kapitalizmu i procesu globalizacije.

Kaliban i veštica se nadovezuje na ta dela, kao i na istraživanja iz *Il Grande Calibano* (rad na koji sam se osvrnula u Predgovoru). Ipak raspon je ovde širi, pošto knjiga povezuje razvoj kapitalizma, s jedne strane, sa društvenim borbama i reprodukcijom krize u poznom feudalnom periodu i, s druge strane, sa onim što Marks definiše kao „formiranje proletarijata“. U tom procesu, knjiga se osvrće na niz istorijskih i metodoloških pitanja, koja su bila u središtu debate o istoriji žena i feminističkoj teoriji.

Najvažnije istorijsko pitanje kojim se bavi ova knjiga jeste kako govoriti o pogubljenju stotina hiljada „veštica“ na početku moderne ere i kako objasniti zašto se uspon kapitalizma podudara sa ratom protiv žena. Feminističke teoretičarke su razvile okvir koji u velikoj meri osvetljava to pitanje. Uglavnom je prihvaćeno da je cilj lova na veštice bio uništavanje kontrole koje su žene imale nad svojom reproduktivnom funkcijom i utiranje puta za razvoj još opresivnijeg patrijarhalnog režima. Pokazano je i da je lov na veštice počivao na društvenim transformacijama koje su pratile uspon kapitalizma. Ali, specifične istorijske okolnosti u kojima je došlo do opšteg progona veštica i razlozi zbog kojih je razvoj kapitalizma zahtevao genocidni napad na žene nisu bili istraženi. To je zadatak koji sam preuzela u *Kalibanu i veštici*, kada sam počela da istražujem lov na veštice u kontekstu demografske i ekonomske krize u XVI i XVII veku, kao i politiku prema zemlji i radu u eri merkantilizma. Ovaj rad je samo skica istraživanja koje bi trebalo obaviti da bi se objasnile

veze koje sam navela, a posebno odnos između lova na veštice i današnjeg razvoja nove seksualne podele rada, koji žene ograničava na posao reprodukcije. Ipak, ovde je dovoljno pokazati da je progon veštica (kao i trgovina robljem i ograđivanje) bio centralni aspekt akumulacije i formiranja modernog proletarijata, kako u Evropi, tako i u „Novom Svetu“.

Knjiga *Kaliban i veštica* govori o „istoriji žena“ i feminističkoj teoriji i na druge načine. Prvo, ona potvrđuje da je „prelazak na kapitalizam“ probno pitanje feminističke teorije, s obzirom da redefinisane produktivnih i reproduktivnih zadataka i muško-ženskih odnosa, s kojima se srećemo u tom periodu, pri čemu su oba ta zahvata bila izvedena uz maksimalno nasilje i intervenciju države, ne ostavljaju nikakvu sumnju u pogledu veštačkog karaktera seksualnih uloga u kapitalističkom društvu. Analiza koju predlažem omogućava nam i prevazilaženje dihotomije između „roda“ i „klase“. Ako je tačno da u kapitalističkom društvu seksualni identitet postaje nosilac specifičnih radnih funkcija, onda rod ne treba posmatrati kao čisto kulturnu činjenicu već kao specifičan izraz klasnih odnosa. S tog stanovišta, debate koje su postmodernističke feministkinje vodile oko potrebe odbacivanja „žena“ kao analitičke kategorije i definisanja feminizma samo u okvirima opozicija, bile su pogrešno postavljene. Da na drugi način izrazim stav koji sam već iznela: ako je u kapitalističkom društvu „femininost“ bila konstituisana kao radna funkcija, koja proizvodnju radne snage maskira kao biološku sudbinu, onda je „istorija žena“ ujedno i „istorija klase“, a pitanje koje treba postaviti glasi da li je seksualna podela rada, koja je proizvela taj naročiti koncept, prevaziđena. Ako je odgovor negativan (kao što bi morao biti, ako pogledamo sadašnju organizaciju reproduktivnog rada), onda su „žene“ legitimna analitička kategorija, dok aktivnosti povezane s reprodukcijom ostaju ključni teren borbe žena, kao što su to bile i za feministički pokret iz sedamdesetih godina XX veka, koji se, na toj osnovi, povezao sa istorijom veštica.

Sledeće pitanje kojim se bavi *Kaliban i veštica* izvire iz kontrasta između perspektiva koje nude feminističke i fukoovske analize tela primenjene na razumevanje istorije kapitalističkog razvoja. Od početka Ženskog pokreta, feminističke aktivistkinje i teoretičarke su koncept „tela“ smatrale ključnim za razumevanje korena muške dominacije i izgradnju ženskog društvenog identiteta. Nezavisno od ideoloških razlika, feministkinje su uvidele da su hijerarhijsko rangiranje ljudskih sposobnosti i poistovećivanje žena s degradiranih shvatanjem telesne sfere tokom istorije služili kao sredstvo za konsolidaciju patrijarhalne vlasti i muške eksploatacije ženskog rada. Tako su se analize seksualnosti, rađanja i materinstva našle u središtu feminističke teorije i ženske istorije. Feministkinje su posebno razotkrile i osudile strategije i nasilje s kojima su muški orijentisani sistemi eksploatacije nastojali da disciplinuju i prisvoje žensko telo, pokazujući da su tela žena bila glavne mete, privilegovani poligoni za razvoj tehnika i odnosa moći. Mnoge feminističke studije nastale još od početka sedamdesetih godina, o uspostavljanju kontrole nad reproduktivnom funkcijom žena, posledicama silovanja, maltretiranja i nametanju lepote kao uslova za društvenu prihvatljivost, predstavljaju monumentalni doprinos diskursu o telu u naše doba i osporavaju percepciju uvreženu među akademikima, koja to otkriće pripisuje Mišelu Fukou.

Polazeći od analize „politike tela“, feministkinje nisu samo revolucionisale savremeni filozofski i politički diskurs već su počele i da revalorizuju telo. To je bio neophodan korak, kako zbog suprotstavljanja negativnom poistovećivanju femininosti s telesnošću, tako i zbog razvijanja holističke vizije o tome šta znači biti ljudsko biće.³ Ta valorizacija

³ Ne iznenađuje to što je valorizacija tela bila prisutna u skoro svojoj literaturi „drugog talasa“ feminizma iz XX veka, što je bilo karakteristično i za književnost nadahnutu antikolonijalnom pobunom i potomke porobljenih Afrikanaca. Na toj osnovi, prelazeći velike geografske i kulturne granice, Virdžinija Vulf, u svom eseju *Sopstvena*

je poprimila različite forme, od potrage za nedualističkim oblicima znanja, do pokušaja (onih feministkinja koje seksualnu „razliku“ vide kao pozitivnu vrednost) razvijanja novog tipa jezika i „(preispitivanja) korporalnih korena ljudske inteligencije“.⁴ Kao što je ukazala Rosi Braidotti (Rosi Braidotti), telo koje se pokušava preuzeti nikada ne treba shvatati kao biološku datost. Uprkos tome, parole kao što su one o „preotimanju tela“ ili „govoriti telom“,⁵ bile su kritikovane od strane poststrukturalističkih, fukoovskih teoretičara, koji odbacuju kao iluzoran svaki poziv na oslobođenje nagona. Sa svoje strane, feministkinje su optuživale Fukoov diskurs o seksualnosti zbog zanemarivanja seksualne diferencijacije, uz istovremeno prisvajanje mnogih uvida koje je razvio Ženski pokret. Ta kritika je sasvim opravdana. Povrh toga, Fuko je toliko zaintrigiran „produktivnim“ karakterom *tehnika* moći koje se primenjuju na telo, da njegova analiza praktično isključuje svaku kritiku *odnosa* moći. Skoro apologetski kvalitet Fukoove teorije tela naglašen je činjenicom da on telo vidi kao konstituisano čisto diskurzivnim praksama i da ga više zanima opisivanje načina na koje se vlast primenjuje nego da utvrdi njen izvor. Tako se Moć, koja proizvodi telo, ukazuje kao samodovoljni, metafizički entitet, sveprisutan, odvojen od društvenih i ekonomskih odnosa i misteriozan u svojim permutacijama, kao neki božanski Prvobitni pokretač.

Da li nam analiza prelaska na kapitalizam i prvobitne akumulacije može pomoći u prevazilaženju tih alternativa? Verujem da može. U odnosu na feministički pristup, naš prvi korak trebalo bi da bude dokumentovanje društvenih i istorijskih uslova u kojima

soba (Virginia Woolf, *A Room of One's Own*, 1929), anticipira Emea Sezera iz njegove knjige *Povratak u rodni kraj* (Aimé Cesaire, *Cahier d'un retour au pays natal*, 1938), kada šaljivo grdi svoju žensku publiku, ali, preko nje, i širi ženski svet, zato što nije uspela da stvori ništa drugo osim dece:

„Mlade devojke, rekla bih . . . Niste napravile nijedno važno otkriće. Nijedno carstvo niste uzdrmale, niti neku vojsku povele u boj. Šekspirove komade niste vi napisale i nijednom niste varvare prevele u blagodeti civilizacije. Čime to pravdate? Sasvim je u redu ako kažete, pokazujući na ulice, trgove i šume ove planete, koji vrve od stanovnika crne, bele i kafene puti . . . da smo svojim rukama morale obavljati druge poslove. Da nismo to radile, nijedan čovek ne bi preplovio ta mora, a plodna zemlja bila bi pustinja. Mi smo rodile, podigle, kupale i podučavale, sve do uzrasta od šest ili sedam godina, hiljadu šesto dvadeset tri miliona ljudskih bića, koliko ih prema statistikama trenutno ima, a to, čak i ako dopustimo da su neke imale pomoć, iziskuje vreme.“ (Woolf, 1919: 112; na osnovu prevoda Slavice Stojanović i Smiljke Bogunović, Virdžinija Vulf, *Sopstvena soba*, Plavi jahač, Beograd 2003.)

U tom kapacitetu za podrivanje degradirane slike femininosti, konstruisane kroz poistovećivanje žena s prirodom, materijom i telesnošću, leži snaga feminističkog „diskursa o telu“, koji pokušava da oživi ono što je muška kontrola nad našom telesnom realnošću ugušila. Ipak, iluzija je videti oslobođenje žena kao „povratak telu“. Ako je žensko telo – kao što tvrdim u ovom radu – označitelj polja reproduktivnih aktivnosti, koje su prisvojili muškarci i država, i pretvoreno u sredstvo za proizvodnju radne snage (sa svime što to povlači za sobom, u pogledu seksualnih pravila i propisa, estetskih kanona i kazni), onda je telo poprište temeljnog otuđenja, koje se može prevazići samo ukidanjem radne discipline koja ga određuje.

Ta teza važi i u slučaju muškaraca. Marksov portret radnika koji se samo u svojim telesnim funkcijama oseća kao kod kuće, već je intuitivno uvideo tu činjenicu. Ipak, Marks nikada nije opisao prave razmere napada kojem je muško telo bilo izloženo s napredovanjem kapitalizma. Ironično, kao i Fuko, Marks je naglašavao produktivnost moći kojoj su radnici bili potčinjeni – produktivnost koja je po njemu bila uslov budućeg ovladavanja društvom od strane radnika. Marks nije video da se razvoj radničke industrijske moći odvijao po cenu nerazvijenosti njihovih moći kao društvenih individua, iako je uviđao da radnici u kapitalističkom društvu postaju toliko otuđeni od svog rada, od svojih odnosa s drugima, da proizvodi njihovog rada dominiraju njima kao neka spoljašnja sila.

⁴ Braidotti (1991) 219. Za raspravu o feminističkoj misli na temu tela, videti Ariel Salleh, *Ecofeminism as Politics* (1997), posebno poglavlja 3 i 5; kao i Rosi Braidotti, *Patterns of Dissonance* (1991), posebno deo pod naslovom „Repossessing the Body: A Timely Project“ (str. 219–224).

⁵ Mislim na projekat *écriture féminine*, književnu teoriju i pokret koji su se razvili u Francuskoj tokom sedamdesetih godina, među feminističkim studentkinjama lakanovske psihoanalize, koje su pokušavale da stvore jezik koji bi izrazio specifičnost ženskog tela i ženskog subjektiviteta (Braidotti, op. cit.)

je telo postalo centralni element i određujuća sfera u konstituisanju femininosti. U tom smislu, knjiga *Kaliban i veštica* pokazuje da je u kapitalističkom društvu telo za žene bilo isto što i fabrika za muške najamne radnike: glavni teren njihove eksploatacije i otpora, budući da je žensko telo prisvojila država, dok su muškarci bili prisiljeni da rade kao sredstvo za reprodukciju i akumulaciju radne snage. Zato se značaj koji je telo, u svim svojim aspektima – materinstvu, rađanju dece, seksualnosti – poprimilo u feminističkoj teoriji i ženskoj istoriji ne sme prevideti. *Kaliban i veštica* potvrđuje i feministički uvid koji odbacuje poistovećivanje tela s privatnom sferom i, u tom smislu, govori o „politici tela“. Pored toga, ova knjiga objašnjava kako telo može za žene biti, u isti mah, izvor identiteta i zatvor, i zašto je to toliko važno za feministkinje, ali, u isto vreme, i tako problematično za vrednovanje.

Kada je reč o Fukoovoj teoriji, istorija prvobitne akumulacije nudi obilje suprotnih primera, pokazujući da se ona može braniti samo po cenu ogromnih istorijskih previda. Najočiglednije je previđanje lova na veštice i demonološkog diskursa u njegovoj analizi disciplinovanja tela. Nema sumnje da bi to, da je bilo uključeno, dovelo do drugačijih zaključaka. Naime, oba ta elementa demonstriraju represivni karakter moći koja se obrušila na žene, kao i neodrživost ideje o saučesništvu i izokretanju uloga, koje Fuko zamišlja između žrtava i njihovih mučitelja, u svom opisu dinamike mikromoći.

Proučavanje lova na veštice dovodi u pitanje Fukoovu teoriju i kada je reč o razvoju „biomoći“, skidajući s nje veo misterije, kojim Fuko zaklanja pojavu ovog režima. Fuko registruje pomak – do kojeg je navodno došlo u Evropi XVIII veka – s vlasti izgrađene na pravu da ubija, na onu koja se ispoljava kroz administriranje i promociju životnih sila, kao što je rast populacije; ali, on ne nudi nikakvo objašnjenje motiva za tako nešto. Ipak, ako taj pomak smestimo u kontekst uspona kapitalizma, zagonetka nestaje, zato što se pokazuje da ta promocija životnih sila nije ništa drugo nego posledica nove brige za akumulaciju i reprodukciju radne snage. Vidimo i da promocija rasta populacije od strane države može ići ruku pod ruku s masivnim uništavanjem života; naime, u mnogim istorijskim okolnostima – pogledajmo istoriju trgovine robljem – jedno je uslov za drugo. I zaista, u sistemu u kojem je život potčinjen proizvodnji profita, akumulacija radne snage može se postići samo uz maksimalnu upotrebu nasilja, tako da, po rečima Marije Mis, samo nasilje postaje najproduktivnija sila.

U zaključku, ono što je Fuko mogao naučiti, da je istraživao lov na veštice, umesto što se, u svojoj *Istoriji seksualnosti* (1978), fokusirao na pastoralne ispovedi, jeste da se takva istorija ne može pisati iz ugla univerzalnog, apstraktnog, aseksualnog subjekta. Pored toga, video bi da se mučenje i smrt mogu staviti u službu „života“ ili, tačnije, u službu proizvodnje radne snage, s obzirom da je cilj kapitalističkog društva transformacija života u kapacitet za rad i „mrtav rad“ (kapital).

S tog stanovišta, prvobitna akumulacija je bila univerzalni proces u svakoj fazi kapitalističkog razvoja. Nimalo slučajno, njegov prvobitni istorijski egzemplar raspolaže nataloženim strategijama, koje su, na različite načine, bile uvek iznova primenjivane u svim velikim krizama kapitalizma, da bi se pojeftinila cena rada i prikrila eksploatacija žena i kolonijalnih podanika.

To je ono što se dogodilo i u XIX veku, kada je odgovor na uspon socijalizma, Parisku Komunu i akumulaciju krize iz 1873. bilo „otimanje oko Afrike“, uz istovremeno stvaranje nuklearne porodice u Evropi, na osnovu ekonomske zavisnosti žena od muškaraca – što je usledilo nakon proterivanja žena s nadničarskih radnih mesta. To je ono što se događa i danas, kada nova globalna ekspanzija tržišta rada pokušava da vrati unazad časovnik antikolonijalne borbe, kao i borbi drugih buntovnih podanika – studenata, feministkinja,

plavih kragni – koji su tokom šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka podrivali seksualnu i internacionalnu podelu rada.

Zato ne iznenađuje to što su nasilje i porobljavanje širokih razmera i dalje na dnevnom redu, kao što su to bili i u periodu „prelaska“, s tom razlikom što su danas konkvistadori službenici Svetske banke i Međunarodnog monetarnog fonda, koji i dalje propovedaju o vrednosti svake pare istim onim populacijama koje su dominantne svetske sile vekovima pljačkale i osiromašivale. Veliki deo tog nasilja se još jednom obrušava i na žene, pošto je u vreme kompjutera osvajanje ženskog tela i dalje uslov za akumulaciju rada i bogatstva, što se vidi i po institucionalnom investiranju u razvoj novih reproduktivnih tehnologija, koje, više nego ikada, ženu svode na matericu.

Isto tako, „feminizacija siromaštva“, koja je pratila širenje globalizacije, poprima novi značaj, ako imamo u vidu da je to bila prva posledica razvoja kapitalizma po živote žena.

Politička lekcija koju možemo naučiti od *Kalibana i veštice* jeste da je kapitalizam, kao društveno-ekonomski sistem, nužno posvećen rasizmu i seksizmu. Naime, kapitalizam mora opravdati i mistifikovati kontradikcije ugrađene u njegove društvene odnose – obećanje slobode naspram realnosti masovne prisile, obećanje prosperiteta naspram realnosti masovne bede – tako što će ocrniti „prirodu“ onih koje iskorišćava: žena, kolonijalnih podanika, potomaka afričkih robova, emigranata rasejanih globalizacijom.

U jezgri kapitalizma se ne nalazi samo simbolički odnos između rada za nadnicu ili po ugovoru i porobljavanja, već, zajedno s njim, i dijalektika akumulacije i destrukcije radne snage, kojoj su žene platile najveću cenu, u svojim telima, u svom radu i životima.

Zato je nemoguće povezati kapitalizam s bilo kojim oblikom oslobođenja ili dugovečnost tog sistema pripisivati njegovoj sposobnosti da zadovolji ljudske potrebe. Ako se kapitalizam pokazao sposobnim da reprodukuje samog sebe, onda je to samo zbog mreže nejednakosti ugrađene u telo svetskog proletarijata, kao i zbog njegove sposobnosti da globalizuje eksploataciju. Taj proces se odvija i pred našim očima, kao što se odvijao i prethodnih 500 godina.

Razlika je u tome što je danas i otpor poprimio globalne razmere.

Ovaj svet treba dobro prodrmati

Društveni pokreti i politička kriza u srednjovekovnoj Evropi

„Ceo svet treba dobro prodrmati. Biće to lepa igra. . . bezbožnici će pasti sa svojih prestola, a potlačeni će se uzdići.“ – Tomas Mincer (Thomas Müntzer), *Otvoreno poricanje lažnog verovanja bezbožničkog sveta, kroz svedočanstvo Jevanđelja po Luki, predstavljeno siromašnim i jadnim hrišćanima, da bi ovi uvideli njegovu grešku*, 1524. (Ausgedrückte Entblößung des falschen Glaubens der ungetreuen Welt durchs Zeugnis des Evangeliums Lukas vorgetragen, der elenden, erbärmlichen Christenheit zur Innerung ihres Irrsals)

„Nema sumnje da se posle vekova borbe eksploatacija nastavlja. Promenila se samo njena forma. Višak rada koji gospodari današnjeg sveta izvlače na ovom ili onom mestu nije se proporcionalno smanjio u odnosu na ukupan obim rada, u poređenju s viškom koji se izvlačio u stara vremena. Ali, mislim da promena u uslovima eksploatacije nije zanemarljiva. . . Ono što je važno jeste istorija, težnja ka oslobođenju.“ – Pjer Doke, *Oslobođenje u srednjem veku* (Pierre Dockès, *La libération médiévale*, 1979; *Medieval Slavery and Liberation*, 1982)

Uvod

Istorija žena i reprodukcije tokom „prelaska na kapitalizam“ mora početi borbama koje je evropski srednjovekovni proletarijat – mali seljaci, zanatlije, napoličari – vodio protiv feudalne vlasti, u svim njenim oblicima. Samo ako evociramo te borbe, s njihovim bogatim nasleđem zahteva, društvenih i političkih težnji i antagonističkih praksi, moći ćemo da shvatimo ulogu koju su žene imale u krizi feudalizma i zašto je razvoj kapitalizma zahtevao uništavanje njihove snage, kao što se to dogodilo u tri veka dugom progonu veštica. S tom borbom na umu, možemo videti i da kapitalizam nije bio proizvod evolutivnog razvoja koji je oslobodio ekonomske sile koje su sazrevale u utrobi starog poretka. Kapitalizam je bio odgovor feudalnih gospodara, patricijskih trgovaca, biskupa i papa na vekovni društveni sukob, koji je na kraju uzdrmao njihovu vlast i zaista „dobro prodrmao ceo svet“. Kapitalizam je bio kontrarevolucija, koja je uništila mogućnosti otvorene antifeudalnom borbom – mogućnosti koje su nas, da su bile ostvarene, mogle poštediti neizmernog uništavanja života i prirodnog okruženja, koje je obeležilo napredovanje kapitalističkih odnosa širom sveta. To se mora naglasiti, zato što verovanje da je kapitalizam „evoluirao“ iz feudalizma, kao neki viši oblik društvenog života, još nije odbačeno.

Ipak, način na koji se istorija žena ukršta sa istorijom kapitalističkog razvoja ne može se shvatiti ako posmatramo samo klasične terene klasne borbe – radna mesta, nadnice, rentu i „danak“ – i ignorišemo nove vizije društvenog života i preobražaja rodnih odnosa, koje su tu sukobi proizveli. Sve to nije bilo zanemarljivo. Upravo u toj antifeudalnoj borbi pronalazimo prve dokaze o istoriji ženskih samoniklih pokreta u Evropi, koji su se suprotstavljali vladajućem poretku i doprineli izgradnji alternativnih modela komunalnog života. Borba protiv feudalne vlasti je proizvela i prve organizovane pokušaje suprotstavljanja dominantnim seksualnim normama i uspostavila egalitarnije odnose između žena i muškaraca. U kombinaciji sa odbijanjem kmetovskog rada i trgovačkih odnosa, ti svesni

oblici društvenog prestupništva izgradili su snažnu alternativu ne samo feudalizmu već i kapitalističkom poretku, koji je zamenio onaj feudalni, pokazujući da je drugačiji svet bio moguć i navodeći nas da se zapitamo zašto se nije ostvario. Ovo poglavlje traga za nekim odgovorima na to pitanje, istražujući kako su odnosi između muškaraca i žena, kao i reprodukcija radne snage, bili redefinisani u otporu prema feudalnoj vladavini.

Društvene borbe iz srednjeg veka moraju se imati u vidu i zato što su one ispisale novo poglavlje u istoriji oslobođenja. U svom najboljem izdanju, pozivale su na uspostavljanje egalitarnog društvenog poretka, na osnovu deljenja dobara i odbijanja hijerarhijske i autoritarne vladavine. Ti ciljevi su ostali utopija. Umesto nebeskog carstva, čiji su dolazak najavljivale propovedi jeretičkih i milenarističkih pokreta, kraj feudalizma je doneo bolest, rat, glad i smrt – četiri jahača apokalipse, sa čuvene grafike Albrehta Direra (Albrecht Dürer) – prave vesnike nove kapitalističke ere. Uprkos tome, pokušaji srednjovekovnog proletarijata da „svet okrene naglavačke“ moraju se uvažiti; naime, uprkos njihovom porazu, oni su doveli feudalni sistem u krizu i, u svoje vreme, bili „istinski revolucionarni“, zato što nisu mogli uspeti bez „radikalnog preoblikovanja društvenog poretka“. (Hilton 1973: 223–4) Ako „prelazak“ posmatramo iz ugla antifeudalne borbe iz srednjeg veka, to nam može pomoći i u rekonstrukciji društvene dinamike koja se nalazila u pozadini „ograđivanja“ u Engleskoj i osvajanja Amerike, ali, iznad svega, i u otkrivanju nekih razloga zašto su istrebljivanje „veštica“ u XVI i XVII, kao i proširivanja državne kontrole nad svim aspektima reprodukcije, postali glavni oslonci prvobitne akumulacije.

Kmetstvo kao klasni odnos

Dok antifeudalne borbe iz srednjeg veka delimično osvetljavaju razvoj kapitalističkih odnosa, njihov posebni politički značaj može ostati skriven, ako ih ne postavimo u širi kontekst istorije kmetstva, koje je bilo dominantni klasni odnos u feudalnom društvu i, sve do XIV veka, glavno poprište antifeudalne borbe.

Kmetstvo se u Evropi razvilo između V i VII veka n. e., kao odgovor na slom robovlasničkog sistema, na kojem je bila izgrađena ekonomija imperijalnog Rima. Ono je bilo posledica dva povezana fenomena. Do IV veka, na rimskim teritorijama i u novim german-skim državama, vlastelini su morali da robovima odobre pravo na komad zemlje i osnivanje sopstvene porodice, ne bi li smirili njihove pobune i sprečili ih da pobegnu u „šumu“, gde su, na rubovima carstva, osnivali marunske zajednice (eng., *maroon*; špan., *cimarrón*; begunci, odbegli robovi).⁶ U isto vreme, vlastelini su počeli da potčinjavaju slobodne seljake, koji

⁶ Najbolji primer odmetničkog društva bila je „bagauda“ (*bagaudi*; *bagaudae* ili *bacaude*), koja je ovladala Galijom oko 300. n. e. (Dockes, 1982: 87) Njihova priča je vredna pamćenja. To su bili slobodni seljaci i robovi, koji su, ozlojeđeni nedaćama koje su trpeli zbog stalnih obračuna između pretendena na rimski carski presto, napustili vlastelinska imanja i naoružani ratarskim oruđima i ukradenim konjima, lutali zemljom u manjim grupama (odatle njihov naziv, „grupe boraca“). (Randers-Pehrson, 1983: 26) Pridružili su im se i žitelji gradova, a osnivali su samoupravne zajednice, u kojima su pravili i svoj metalni novac, s rečju „Nada“ ispisanom na licu, sami birali svoje vođe i organizovali sopstveni sudski sistem. Pošto ih je u direktnom sukobu porazio Maksimilijan, koji je delio carski presto sa Dioklecijanom, okrenuli su se „gerilskom“ ratovanju, da bi se u V veku vratili u punoj snazi, kada su postali meta uzastopnih vojnih pohoda. Godine 407. bili su glavni protagonisti „silovitog ustanka“. Car Konstantin ih je porazio u Armoriki (Bretanja). (*ibid.*, 124) Tamo su „pobunjeni robovi i seljaci stvorili autonomnu 'državnu' organizaciju, proterali predstavnike rimske vlasti, oduzeli vlastelinima posede, robovlasnike pretvorili u robove i (organizovali) sudski sistem i vojsku“. (Dockes, 1981: 87) Uprkos brojnim pokušajima da se *bagauda* uguši, ona nikada nije bila potpuno poražena. Rimski carevi su morali da angažuju plemena „varvarskih“ došljaka da bi je savladali. Konstantin se obratio Vizigotima iz Španije i poklonio im velike posede u Galiji, u nadi da će ovi staviti *bagaude* pod kontrolu. U lov na *bagaude* bili su uključeni čak i Huni. (Renders-Pehrson, 1983: 189) Ali, *bagaude* opet srećemo udružene s Vizigotima i Alanima u borbi protiv

su se, upropašćeni širenjem robovskog rada, a zatim germanskom invazijom, okrenuli ka ovima zbog zaštite, iako po cenu svoje nezavisnosti. Na taj način, iako belo robovlasništvo nije nikada bilo potpuno ukinuto, razvio se novi klasni odnos, koji je objedinio uslove bivših robova i slobodnih poljoprivrednih radnika. (Dockès 1982: 151), stavljajući svo seljaštvo u podređen položaj, tako da je u naredna tri veka (od IX do XI), „seljak“ (*rusticus, villanus*) bio sinonim za „kmeta“ (*servus*, sluga). (Pirenne 1956: 63)

Kao radni odnos i pravni status, kmetstvo je bilo ogroman teret. Kmetovi su bili vezani za vlasteline; njihove osobe i posed bili su vlasništvo gospodara, a njihovim životima je, u svakom pogledu, upravljao zakon vlastelinstva. I pored toga, kmetstvo je redefinisalo klasni odnos, utoliko što je bilo povoljnije za radnike. Kmetstvo je označilo kraj robovskog rada, života u *ergastuli*⁷ i ublažilo svirepost kažnjavanja (gvozdene ogrlice, spaljivanje, razapinjanje na krst), na koje se oslanjalo robovlasništvo. Na feudalnim imanjima, kmetovi su bili potčinjeni zakonima vlastelina, ali njihovo narušavanje je bilo predmet suda na osnovu „običajnog“ zakona, a kasnije čak i kmetovskog porotničkog sistema.

Najvažniji aspekt kmetstva, kada je reč o promenama do kojih je ono dovelo u odnosu između gospodara i slugu, jeste da je kmetovima omogućavalo direktan pristup sredstvima za sopstvenu reprodukciju. U zamenu za rad koji su morali da obave na zemlji vlastelina (*demesne*), kmetovi su dobijali komad zemlje (*mansus* ili *hide*), koji su mogli da obrađuju za sopstveno izdržavanje i da ga prenesu na svoju decu, „kao pravo nasledstvo, prosto tako što bi platili porez na prenos vlasništva“. (Boissonmade 1927: 134) Kao što ukazuje Pjer Doke, u svojoj studiji *Oslobođenje u srednjem veku* (1982), taj aranžman je uvećao autonomiju kmetova i poboljšao njihove životne uslove, pošto su oni sada mogli da više vremena posvete sopstvenoj reprodukciji i pogađaju se oko obima svojih obaveza, umesto da budu tretirani kao deo pokućstva, pod bezuslovnom vlašću gospodara. Što je najvažnije, pošto su praktično koristili komad zemlje i raspolagali njime, kmetovi su uvek mogli da izdržavaju sami sebe, tako da se čak ni na vrhuncu svojih sukoba sa vlastelinima nisu mogli lako pokoriti zbog straha od gladi. Istina, vlastelini su neposlušne kmetove mogli da oteraju sa zemlje, ali to su retko činili, s obzirom da u toj prilično zatvorenoj ekonomiji nije bilo lako pronaći nove radnike, kao i na kolektivni karakter seljačkih borbi. To je razlog zašto je, kako primećuje Marks, na feudalnom imanju eksploatacija rada uvek zavisila od direktne upotrebe sile.⁸

Iskustvo samostalnosti, koje su seljaci stekli kada su dobili pristup zemlji, nosilo je u sebi i politički i ideološki potencijal. Kmetovi su vremenom počeli da na zemlju koju su zauzimali gledaju kao na nešto što im pripada i da ograničenja koja je plemstvo nametalo njihovoj slobodi smatraju nepodnošljivim. „Zemlja seljacima“ – zahtev koji je odjekivao celim dvadesetim vekom, od meksičke i ruske revolucije do savremenih borbi protiv privatizacije zemlje – jeste borbeni poklič u kojem bi se srednjovekovni kmetovi sigurno prepoznali. Ali, snaga „paora“ izvirala je iz činjenice da je pristup zemlji za njih bio realnost.

Atiline najezde.

⁷ *Ergastula* je bila odaja za robove u rimskim vilama. Bile su to „podzemne tamnice“, u kojima su robovi spavali u lancima; prema opisu jednog tadašnjeg vlastelina, prozori su bili postavljeni tako visoko da ih robovi nisu mogli dosegnuti. (Dockes, 1982: 69) „Bilo ih je . . . skoro svuda“, u zemljama koje su Rimljani osvojili, „gde je broj robova premašivao broj slobodnih ljudi.“ (*ibid.*, 208) Pojam *ergastolo* se i danas nalazi u rečniku italijanskog kriminalnog pravosuđa i označava „doživotnu kaznu“.

⁸ Evo kako je u trećem tomu *Kapitala* Marks upoređio kmetovsku ekonomiju, sa onom robovlasničkom i kapitalističkom: „To u kojoj meri neki radnik, samostalni kmet, može sebi da obezbedi višak iznad neophodnog životnog minimuma. . . zavisi, ukoliko ostale okolnosti ostaju nepromenjene, od razmere u kojoj je njegovo radno vreme podeljeno na radno vreme za sebe i radno vreme za feudalnog gospodara. . . U takvim okolnostima, višak rada se ne može izvući od kmeta nikakvim ekonomskim merama; on na to mora biti prisiljen, na ma koji drugi način.“ (Marx, 1909, Vol. III: 917–18)

Sa upotrebom zemlje, išla je i upotreba „zajedničkih dobara“ (*commons*) – livada, šuma, jezera, divljih pašnjaka – koja su bila ključni resurs seljačke ekonomije (drvo za ogrev i građu, ribnjaci, pašnjaci za životinje) i podsticala koheziju i saradnju unutar zajednice. (Birrell 1987: 23) U severnoj Italiji, kontrola nad tim resursima je čak pružala osnov i za razvoj komunalne samouprave. (Hilton 1973: 76) Ta zajednička dobra su bila toliko važna za političku ekonomiju i borbe srednjovekovnog seoskog stanovništva da sećanje na njih i dalje živi u našoj mašti, gde projektuje viziju sveta čija se dobra mogu deliti i u kojem solidarnost, pre nego žudnja za ličnim bogaćenjem, može postati glavni sadržaj društvenih odnosa.⁹

Srednjovekovna kmetovska zajednica nije uspela da ostvari te ciljeve i ne treba je idealizovati kao primer komunalizma. Tačnije, njen primer nas podseća da ni „komunalizam“ niti „lokalizam“ ne mogu garantovati egalitarne odnose, osim kada zajednica kontroliše svoja sredstva za život i kada svi njeni članovi imaju jednak pristup njima. To nije bio slučaj sa kmetovima na feudalnim imanjima. I pored prevage kolektivnih oblika rada i kolektivnih „ugovora“ sa vlastelinima, kao i lokalnog karaktera seljačke ekonomije, srednjovekovno selo nije bilo zajednica jednakih. Kao što pokazuje obilje dokumenata iz svih zemalja zapadne Evrope, među seljacima su postojale mnoge društvene razlike, koje su ih delile na slobodne i sluge, na bogate i siromašne, na seljake sa zemljom u vlasništvu i radnike bez zemlje, koji su radili za nadnicu na imanjima vlastelina, kao i na žene i muškarce.¹⁰

Zemlja se obično davala muškarcima i prenosila se preko muške linije, iako je bilo i mnogo slučajeva u kojima su zemlju nasleđivale žene i raspolagale njome u ime muškaraca.¹¹ Žene nisu mogle doći na položaje koje su dobijali imućniji muški seljaci i po pravilu su imale drugorazredan status. (Bennett 1988: 18–29; Shahar 1983) Možda je to razlog zašto se njihova imena retko spominju u vlastelinskim knjigama, osim onih iz sudskih zapisa, koji beleže prestupe kmetova. Uprkos tome, seljanke su bile manje zavisne od svojih muških srodnika, manje su odudarale od njih u fizičkom, društvenom i psihološkom pogledu i bile manje potčinjene potrebama muškaraca nego što će to kasnije biti „slobodne“ žene u kapitalističkom društvu.

Zavisnost žena od muškaraca je u kmetovskoj zajednici bila ograničena činjenicom da je prevagu nad autoritetom njihovih muževa i očeva imao autoritet vlastelina, koji je polagao pravo na sâme kmetove i njihov posed i pokušavao da uspostavi kontrolu nad svim aspektima njihovih života, od rada do braka i seksualnog ponašanja.

Vlastelin je bio taj koji je upravljao radom žena i njihovim društvenim odnosima, odlučujući, na primer, da li se neka udovica može ponovo udati i ko bi trebalo da bude njen suprug, pri čemu su u nekim oblastima polagali pravo i na *ius primae noctis* – pravo da

⁹ Za razmatranje značaja zajedničkih dobara i prava na zajednička dobra u Engleskoj, videti Joan Thirsk (1964), Jean Birrell (1987) i J. M. Neeson (1993). Ekološki i ekofeministički pokreti su zajedničkim dobrima pridali novi politički značaj. O ekonomskom značaju zajedničkih dobara u životima žena, iz ekofeminističke perspektive, videti Vandana Shiva (1989).

¹⁰ Za razmatranje društvene stratifikacije unutar evropskog seljaštva, videti R. Hilton (1985: 116–17, 141–51) i J. Z. Titow (1969: 56–59). Od posebnog značaja je razlika između *lične* slobode i *zakupničke* slobode. Prva je značila da seljak nije kmet, iako je i dalje mogao imati radnu obavezu. Druga je značila da seljak koji raspolaže zemljom nije bio „opterećen“ kmetovskim obavezama. U praksi se to dvoje često poklapalo, ali i to je počelo da se menja sa uvođenjem komutacije, kada su slobodni seljaci, da bi proširili svoja imanja, počeli da uzimaju zemlju koja je sa sobom nosila i kmetovske obaveze. Tako „srećemo slobodne seljake (*liberi*) na kmetovskoj zemlji (*villein*) i kmetove (*villani*, *nativi*) na zemlji slobodnih seljaka, iako su obe pojave bile retke i smatrane nepoželjnim“. (Titow 1969: 56–57)

¹¹ Istraživanje testamenata iz Kibvorta u Engleskoj, iz XV veka, koje je obavila Barbara Hanawalt, pokazuje da se „muškarci u svojim testamentima favorizovali odrasle sinove u 41% slučajeva, a žene, same ili sa sinom, u 29% slučajeva“. (Hanawalt, 1986b: 155)

spavaju s kmetovom ženom prve bračne noći. Autoritet muških kmetova nad njihovim ženama i rođakama bio je dodatno ograničen činjenicom da se zemlja po pravilu dodeljivala porodičnoj jedinici i da žene na njoj nisu samo radile već su mogle raspolagati i proizvodima svog rada, tako da u svom izdržavanju nisu zavisile od muževa. Svest o partnerskom položaju supruge u raspolaganju zemljom u Engleskoj bila je toliko snažna da je „kada bi se neki seoski par venčao, bilo uobičajeno da muškarac ode do vlastelina i vrati mu zemlju, da bi je onda ponovo zatražio, za sebe i svoju suprugu“. (Hanawalt 1986b: 155)¹² Pored toga, pošto je rad na kmetovskom imanju bio organizovan radi zadovoljavanja osnovnih potreba, seksualna podela rada je tu bila manje naglašena i manje diskriminatorna nego na kapitalističkom posedu. Na feudalnom selu nije bilo nikakve društvene podele između proizvodnje dobara i reprodukcije radne snage; sav rad je doprinio izdržavanju porodice. Žene su radile na poljima, pored toga što su podizale decu, kuvale, prale, tkale i obrađivale bašte; njihove aktivnosti u domaćinstvu nisu bile obezvređivane, niti su podrazumevale drugačije društvene odnose u poređenju s muškarcima, kao što se to dogodilo kasnije, u novčanoj ekonomiji, kada se kućni rad više nije tretirao kao pravi posao.

Ako se ima u vidu i da su u srednjovekovnom društvu kolektivni odnosi imali prevagu nad porodičnim, kao i da su većinu poslova seljanke obavljale u saradnji s drugim ženama (pranje, tkanje, berba i čuvanje životinja na zajedničkim pašnjacima), onda uviđamo da je seksualna podela rada, daleko od toga da bude uzrok izolacije, bila izvor snage žena i njihova zaštita. To je bila osnova intenzivne ženske društvenosti i solidarnosti, koja im je omogućavala da se nose s muškarcima, uprkos tome što je crkva propovedala potičnjavanje žena muškarcima, a crkveni zakon priznavao mužu pravo da tuče svoju ženu.

Ipak, položaj žena na feudalnom imanju ne može se posmatrati kao statična realnost.¹³ Naime, snaga žena i njihovi odnosi sa muškarcima bili su, u svakom trenutku, određeni borbama koje su njihove zajednice vodile protiv zemljoposjednika, kao i promenama do kojih su te borbe dovele u odnosu gospodar-sluga.

Borba oko zajedničkih dobara

Do kraja XIV veka, pobune seljaka protiv zemljoposjednika postale su endemske, masovnije i često oružane. Ipak, organizaciona snaga koju su seljaci pokazali u tom periodu bila je posledica dugog sukoba, koji je, manje ili više otvoreno, trajao tokom celog srednjeg veka.

Suprotno udžbeničkom prikazu feudalnog društva kao statičnog sveta, u kojem svaki stalež prihvata mesto koje mu je dodeljeno u društvenom poretku, ono što se pomalja iz ovog istraživanja feudalnog imanja jeste prizor neprekidne klasne borbe.

¹² Srednjovekovne bračne odnose Barbara Hanawalt vidi kao „partnerstvo“. „Transakcije zemljišta zabeležene u vlastelinskim sudovima ukazuju na snažnu praksu uzajamne odgovornosti i zajedničkog odlučivanja. . . Muž i žena se pojavljuju kao strana koja je zemlju kupovala ili uzimala u zakup ili za sebe ili za svoju decu.“ (Hanawalt 1986b: 16) Za doprinos žena poljoprivrednom radu i o njihovoj kontroli nad viškom proizvoda, videti Shahar (1983: 239–42). Za vanzakonski doprinos žena njihovim domaćinstvima, videti B. Hanawalt (1986b: 12). U Engleskoj je „ilegalno pabirčenje bilo najčešći način na koji su žene donosile svojim porodicama dodatne količine žita.“ (*Ibid.*)

¹³ To je ograničenje nekih inače izvanrednih studija o ženama u srednjem veku, koje je poslednjih godina proizvela nova generacija feminističkih istoričarki. Teškoće u predstavljanju sintetičkog sagledavanja polja čije je empirijske konture tek trebalo ocrtati, vodile su, razumljivo, ka oslanjanju na deskriptivnu analizu, s fokusom na glavnim klasifikacijama društvenog života žena: „majka“, „radnica“, „žene iz ruralnih oblasti“, „žene iz gradova“, koje su često bile posmatrane odvojeno od društvenih i ekonomskih promena i društvene borbe.

Kao što pokazuju zapisi engleskih vlastelinskih sudova, srednjovekovno selo je bilo pozornica svakodnevnog rata. (Hilton 1966: 154; Hilton 1985: 158–59) Povremeno je dolazilo do velikih tenzija, kao kada bi seljaci ubili nekog nadzornika ili napali zamak svog vlastelina. Ipak, sukob je najčešće poprimao oblik beskrajnog parničenja, u kojem su seljaci pokušavali da ograniče zlostavljanje od strane vlastelina, da tačno utvrde svoj „teret“ i smanje mnogobrojne namete koje su morali da plaćaju da bi koristili zemlju. (Bennett 1967; Coulton 1955: 35–91; Hanawalt 1986a: 32–35)

Glavni cilj kmetova bio je da višak rada i proizvoda zadrže za sebe, kao i da prošire sferu svojih ekonomskih i zakonskih prava. Ta dva aspekta kmetske borbe bila su tesno povezana, budući da je njihov zakonski status povlačio za sobom mnoge obaveze. Tako su u XIII veku, u Engleskoj, kako na laičkim, tako i na crkvenim imanjima, muški seljaci često bili novčano kažnjavani zato što su tvrdili da nisu kmetovi nego slobodni ljudi, što je bila drskost koja je mogla dovesti do ogorčenih parnica i izvesti ih čak i pred kraljevski sud. (Hanawalt 1986a: 31) Seljaci su bili novčano kažnjavani i ako ne bi pekli hleb u vlastelinskim pećnicama ili ako ne bi mleli žito ili masline u njihovim mlinovima, čime su pokušavali da izbegnu ogromne poreze koje su vlastelini nametali za korišćenje tih postrojenja. (Bennett 1967: 130–31; Dockès 1982: 176–79) Ipak, najvažniji teren kmetske borbe bio je rad koji su određenih dana u nedelji morali da obave na zemlji vlastelina. Ta „radna obaveza“ bila je teret koji je najneposrednije uticao na živote kmetova. Tokom celog XIII veka ona je bila glavno pitanje u njihovoj borbi za oslobođenje.¹⁴

Odnos kmetova prema *corvéé*, kako se radna obaveza još nazivala, isijava iz zapisa vlastelinskih sudova, u kojima su zabeležene kazne određivane zakupcima. Dokumenti govore da je do sredine XIII veka došlo do „velikog povlačenja“ rada (Hilton 1985: 130–31). Kmetovi nisu ni išli, niti slali svoju decu da rade na zemlji vlastelina u vreme žetve¹⁵ ili su izlazili na polja suviše kasno, tako da je letina trulila, ili su radili aljkavo, s velikim prekidima i generalno zadržavali neposlušan stav. Odatle potreba vlastelina za stalnim i strogim nadgledanjem i marljivošću, što se vidi i po ovoj preporuci:

„Neka nadzornik i predradnik (*messor*, žetalac, prema rimskom božanstvu poljoprivrede; *prim. prev.*) budu sve vreme sa oračima, tako da ovi obave svoj posao dobro i temeljno i da bi na kraju dana mogli videti koliko je toga urađeno. . . A pošto stalni kmetovi zanemaruju svoj posao, neophodno je nadgledati ih, zbog prevare; pored toga, moraju se nadgledati često; a povrh toga, nadzornik mora paziti na sve njih, da svako radi svoj posao kako valja, a ako ga ne radi dobro, da ga onda ukori.“ (Bennett 1967: 113)

Slična situacija je opisana i u *Pirsu (Petru) Oraču (Piers Plowman, cca. 1362–70)*, alegorijskoj poemi Vilijama Langlenda (William Langland, cca. 1332–1386), gde u jednoj sceni radnici, koji su celo prepodne radili, popodne provode u odmaranju i pesmi, dok se u drugoj dokoni seljaci okupljaju u vreme žetve, „ne zato da bi radili, već da bi pili i spavali.“ (Coulton 1955: 87)

¹⁴ Kao što Titov (J. Z. Titow) piše o zavisnim seljacima u Engleskoj: „Nije teško videti zašto je u svesti seljaka lični aspekt kmetsva bio zasenjen problemom radne obaveze. . . Nemogućnost rada za sopstvene potrebe usled neslobodnog statusa bila je retka. . . S radnom obavezom je bilo drugačije, naročito s nedeljnim radom, koji je obavezivao čoveka da na zemlji vlastelina radi mnogo dana tokom nedelje, svake nedelje, pored obavljanja drugih, povremenih poslova.“ (Titow 1969: 59)

¹⁵ „Pogledajmo prvih nekoliko stranica zapisa iz opatije Lengli: muškarci su bili kažnjavani zato što nisu dolazili na žetvu ili zato što se nisu postarali da ih dođe dovoljno; dolazili su kasno i onda radili loše ili bili lenji. Ponekad nisu izostajali pojedinci već cele grupe, tako da je vlastelinska žetva ostajala na njivi. Opet, oni koji bi se pojavili, često su se ponašali vrlo neprijatno.“ (Bennett 1967: 112)

Vojna obaveza, koju je trebalo ispuniti u vreme rata, takođe je nailazila na snažan otpor. Kao što izveštava H. S. Benet (Bennett), regrutacija po engleskim selima se uvek morala sprovoditi uz pomoć sile, a srednjovekovni komandiri su retko uspevali da zadrže svoje ljude za vreme rata, zato što su regruti dezertirali čim bi im se ukazala prilika i nakon što bi pokupili svoju platu. Dobar primer je odziv regruta za pohod na Škotsku 1300. godine, kada je od 16.000 ljudi kojima je bilo naređeno da u junu stupe u vojsku, do sredine jula bilo sakupljeno samo njih 7.600, pri čemu je to bio samo „vrh talasa . . . do avgusta ih je ostalo manje od 3.000“. Posledica toga je bila da je kralj morao da se sve više oslanja na pomilovane kriminalce i odmetnike, da bi konsolidovao svoju vojsku. (Bennett 1967: 123–25)

Drugi izvor sukoba bilo je korišćenje neobrađene zemlje, uključujući šume, jezera, brda, koje su kmetovi smatrali kolektivnim vlasništvom. „Možemo otići u šumu . . .“, govorili su kmetovi, kao što je zabeleženo u jednoj hronici iz sredine XII veka, „i uzeti šta nam je potrebno, ribu iz jezera, divljač iz šume; šume, vode i livade stoje nam na raspolaganju.“ (Hilton 1973: 71)

Ipak, najgorčnije borbe vodile su se oko poreza i nameta koje je određivala pravosudna vlast plemstva. U njih su spadali *manomorta* (porez koji je vlastelin ubirao kada bi neki kmet umro), *mercheta* („merčeta“, porez na brak, koji se uvećavao kada bi kmet sklopi brak sa osobom s nekog drugog imanja), *heriot* („hiriot“, porez na nasledstvo, koji je plaćao naslednik preminulog kmeta, da bi zadržao pravo na njegovu imovinu, koji se obično naplaćivao najboljim životinjama iz poseda preminulog), i, najgori od svih, *tallage* („tolidž“, proizvoljno određena novčana suma, koju je vlastelin mogao uzeti kada bi mu se prohtelo. Na kraju, ali ne i najmanje važan, *tithe* („tajt“, desetina seljakove zarade, koji je ubirala crkva, ali koji su obično sakupljali vlastelini u ime crkve.

Zajedno s radnom obavezom, ti porezi „protiv prirode i slobode“ bili su najomraženiji među feudalnim nametima, zato što se za njih nije dobijala nikakva nadoknada u zemlji ili u nekim drugim olakšicama, već su bili samo izraz proizvoljnosti feudalne vlasti. Zato su nailazili na žestok otpor. Tipičan je bio stav kmetova sa crkvenog imanja u Danstebllu (Engleska), koji su 1299. izjavili da će „radije ići pravo u pakao umesto da trpe tolidž“ i kojima je, „posle mnogo sporenja“, uspelo da se oslobode tog nameta. (Bennett 1967: 139) Slično je bilo i 1280. sa kmetovima iz Hedona, sela u Jorkširu, koji su jasno stavili do znanja da će, ako tolidž ne bude ukinut, radije preći u obližnje gradove Reversered i Hal, „koji imaju dobre luke, koje svakim danom sve više napreduju, i gde nema tolidža“. (*Ibid.*: 141) To nisu bile prazne pretnje. Odlazak u varoš ili grad¹⁶ bio je stalna komponenta kmetske borbe, tako da se, uvek iznova, dešavalo da na nekim engleskim imanjima „muškarci pobegnu u susedne gradove i tamo se nastane; i mada je bilo naređeno da se moraju vratiti, grad bi nastavio da im pruža sklonište . . .“ (*Ibid.*: 295–96)

Tim oblicima otvorenog suprotstavljanja, moramo dodati i one brojne, nevidljive oblike otpora, po kojima su potčinjeni seljaci bili čuveni svuda i u svim vremenima: „skrivanje hrane, laganje, lažna poslušnost, glumljeno neznanje, dezerterstvo, potkradanje, krijumčarenje, zabranjeni lov . . .“ (Scott 1989: 5) Ti „oblici svakodnevnog otpora“, tvrdoglavo primenjivani tokom mnogih godina, bez kojih se nijedan verodostojan prikaz klasnih odnosa ne može zamisliti, bili su česti u srednjovekovnom selu.

Možda to objašnjava pedantnost s kojom su kmetovske obaveze bile nabrajane u vlastelinskim knjigama:

¹⁶ Razlika između „varoši“ (town) i „grada“ (city) nije uvek jasna. Ovde se pod „gradom“ misli na središte neke populacije, s kraljevskim zaštitom, episkopskim sedištem i tržištem, dok je „varoš“ središte neke populacije (obično manje od grada) s redovnim tržištem.

„Na primer, (vlastelinske knjige) često ne kažu prosto kako čovek mora da izore, poseje i požanje jedno jutro vlastelinove zemlje. One kažu kako seljak mora da ore zemlju sa svim volovima kojima raspolaže upregnutim u plug, kako mora da je poseje sa sopstvenim konjem i vrećom. . . (I) obaveze su zabeležene do u najsitnije detalje. . . Moramo se prisetiti seljaka iz Eltona, koji su pričali kako su, prema propisima, morali da sakupljaju vlastelinovo seno s njegovih livada i da ga prebacuju u njegov ambar, ali kako nigde nije pisalo da seno moraju tovariti u kolica, da bi ga prebacili s jednog mesta na drugo.“ (Homans 1960: 272)

U nekim delovima Nemačke, gde su obaveze uključivale i godišnji danak u jajima i peradi, izmišljen je test kvaliteta, da bi se kmetovi sprečili da vlastelinima predaju najgoru perad:

„Kokošku bi postavili ispred ograde ili kapije; onda bi je uplašili i ako bi se pokazalo da ima snage da poleti ili da se popne na ogradu, poreznik je morao da je prihvati kao dobru. Opet, guska se morala prihvatiti ako bi bila dovoljno uzrasla da kljuca travu, a da pri tom ne izgubi ravnotežu ili ako ne bi samo tupo ležala na zemlji.“ (Coulton 1955: 74–75)

Ti detaljni propisi svedoče o teškoćama u nametanju srednjovekovnog „društvenog ugovora“ i raznovrsnosti terena borbe koja su stajala na raspolaganju prkosnom seljaku ili selu. Prava i obaveze kmetova regulisali su „običaji“, ali njihovo tumačenje je takođe bilo predmet mnogih sporenja. „Izmišljanje tradicije“ je bilo uobičajena praksa u sukobima između zemljoposjednika i seljaka, pošto su obe strane pokušavale da te „običaje“ redefinišu ili ignorišu, sve dok, sredinom XIII veka, vlastelini nisu počeli da ih zapisuju.

Sloboda i društvena podela

Prva politička posledica kmetskih borbi bili su ustupci koje su mnoga sela (naročito u severnoj Italiji i Francuskoj) dobila u obliku „povlastica“ ili „povelja o pravima“, koje su utvrđivale obaveze i dopuštale „element autonomije u upravljanju seoskim zajednicama“, što je ponekad omogućavalo razne oblike prave lokalne samouprave. Te povelje su precizirale uslove pod kojima su vlastelinski sudovi određivali globe i utvrđivale pravila za vođenje sudskih postupaka, čime su uklanjale ili smanjivale mogućnost proizvoljnih hapšenja i drugih zlostavljanja. (Hilton 1973: 75) Pored toga, olakšale su kmetovsku vojnu obavezu i ukinule ili utvrdile tolidž; često su dopuštale „slobodu“ (pravo) na „držanje zaliha“, to jest, na prodaju dobara na lokalnoj pijaci i, ređe, pravo na otuđivanje zemlje. Između 1177. i 1350, samo u Loreni (Francuska), doneto je 280 povelja. (*Ibid.*: 83)

Ipak, najvažniji ishod sukoba između gospodara i kmetova bila je *commutation* (zamena) radne obaveze nametima u novcu (novčane zakupnine, novčani porezi), koji su feudalni odnos u većoj meri postavili na ugovornu osnovu. U tom važnom procesu, kmetstvo je bilo praktično okončano; ali, kao i mnoge druge radničke „pobede“, koje samo delimično ostvaruju prvobitne zahteve, i ta komutacija je apsorbovala ciljeve borbe i delovala kao sredstvo društvene podele, čime je doprinela dezintegraciji feudalnog sela.

Imućnim seljacima, koji su posedovali velike komade zemlje i koji su mogli zaraditi dovoljno novca da „otkupe sopstvenu krv“ i zaposle druge radnike, komutacija je morala izgledati kao veliki korak napred na putu ka ekonomskoj i ličnoj nezavisnosti; naime, vlastelini su popuštali kontrolu nad svojim seljacima, kada više ne bi direktno zavisili od njihovog rada. Ali, većina siromašnijih seljaka – koji su posedovali svega nekoliko jutara

zemlje, jedva dovoljnih za preživljavanje – izgubili su i to malo što su posedovali. Prisiljeni da svoje obaveze plaćaju u novcu, zapadali su u hroničan dug, zadužujući se za buduće žetve, što je na kraju mnoge dovelo do toga da izgube zemlju. Posledica je bila da su se do XIII veka, kada se komutacija proširila celom zapadnom Evropom, društvene podele produbile i da je deo seljaštva prošao kroz proces proletarizacije. Kao što piše Bronislav Geremek:

„Dokumenti iz XIII veka sve češće govore o seljacima bezemljašima, koji su životarili na marginama seoskog života, tako što su čuvali stada . . . Nailazimo na sve veći broj 'baštovana', seljaka bez zemlje ili skoro bez zemlje, koji su zarađivali za život tako što su iznajmljivali svoje usluge . . . U južnoj Francuskoj, 'brassiers' su živeli od 'prodaje' snage svojih ruku (*bras*) i iznajmljivali sebe imućnijim seljacima ili zemljoposedičkom plemstvu. Od početka XIV veka, poreski registri pokazuju upadljiv porast broja osiromašenih seljaka, koji se u tim dokumentima pojavljuju kao 'bednici', 'sirotinja' ili čak kao 'prosjaci'.“ (Geremek 1994: 56)¹⁷

Prelazak na novčanu rentu imao je još dve negativne posledice. Prvo, proizvođačima je bilo teže da izmere svoju eksploataisanost, zato što od časa kada je radna obaveza zamenjena novčanim isplatama, seljaci više nisu mogli da utvrde razliku između rada koji su obavljali za sebe i onog koji su obavljali za vlasteline. Komutacija je omogućila i da sada slobodni zakupci zaposle i eksploatišu druge radnike, tako da je, „u daljem razvoju“, podstakla „rast vlasništva nezavisnog seljaštva“, pretvarajući „stare samozaposlene posednike zemlje“ u kapitalističke zakupce. (Marx 1909: Vol. III, 924 ff)

Prema tome, monetarizacija ekonomskog života nije bila od koristi za sve ljude, suprotno tvrdnjama zagovornika tržišne ekonomije, koji su je pozdravili kao stvaranje novog „zajedničkog dobra“, koje je zamenilo vezanost za zemlju i u društveni život uvelo kriterijume objektivnosti, racionalnosti i čak lične slobode. (Simmel 1900) Sa širenjem monetarnih odnosa, vrednosti su se svakako promenile, čak i među sveštenstvom, koje je počelo da preispituje Aristotelovo učenje o „sterilnosti novca“ (Kaye 1998) i, nimalo slučajno, da menja svoje poglede na iskupljujuću vrednost davanja milostinje siromašnima. Ali, posledice tih novih odnosa bile su destruktivne i varljive. Novac i tržište počeli su da dele seljake tako što su razlike u prihodima pretvorili u klasne razlike, stvarajući masu siromašnih ljudi, koji su mogli preživeti samo na osnovu periodičnih donacija. (Geremek 1994: 56–62) Sve većem uticaju novca možemo pripisati i sistematični napad na Jevreje, koji počinje u XII veku, kao i stalno podrivanje njihovog legalnog i društvenog statusa, u tom istom periodu. U stvari, uočava se jasna veza između potiskivanja Jevreja od strane hrišćanskih konkurenata, kao zajmodavaca kraljeva, papa i visokog sveštenstva, i novih diskriminatornih pravila koje je sveštenstvo nametnulo protiv njih (kao što je, na primer, nošenje posebne odeće), ali i njihovog proterivanja iz Engleske i Francuske. Degradirani od strane crkve, dodatno izolovani od hrišćanskog stanovništva i prisiljeni da svoje novčane pozajmice (jedno od svega nekoliko zanimanja koje im je bilo dopušteno) ograniče na seoske okvire, Jevreji su postali laka meta za prezadužene seljake, koji su često na njih usmeravali svoj gnev prema bogatima. (Barber 1992: 76)

¹⁷ Ovo je statistički prikaz ruralnog siromaštva u Pikardiji (severna Francuska), iz XIII veka: siromašni i prosjaci, 13%; vlasnici malih parcela, ekonomski toliko nestabilnih da bi loša žetva mogla ugroziti njihov opstanak, 33%; seljaci s više zemlje, ali bez tegleće marve, 36%; imućni seljaci, 19%. (Geremek 1994: 57) U Engleskoj, oko 1280, seljaci s manje od tri ara zemlje – što je bilo nedovoljno za prehranjivanje porodice – činili su 46% seoskog stanovništva. (*Ibid.*)

I žene svih klasa bile su na najteži način pogođene sve većom komercijalizacijom života, koja je još više ograničila njihov pristup imetku i prihodima. U italijanskim trgovačkim gradovima, žene su izgubile pravo na nasledstvo trećine vlasništva svojih muževa (*tertia*). U seoskim oblastima, bile su još više isključene iz posedovanja zemlje, posebno ako su živele same ili postale udovice. Posledica toga je bila da su do XIII veka žene predvodile odlazak sa sela, kao najbrojnije među seoskim emigrantima u grad (Hilton 1985: 212), da bi do XV veka činile veliki procenat gradskog stanovništva. Tu je većina njih živela u bednim uslovima, obavljajući slabo plaćene poslove sluškinja, piljarki, malih prodavačica (često kažnjavanih zbog neposedovanja dozvole), predilja, članica nižerazrednih gildi ili prostitutki.¹⁸ Ipak, život u urbanim centrima, među najborbenijim delom srednjovekovne populacije, doneo je ženama novu društvenu autonomiju. Gradski zakoni nisu oslobodili žene; svega nekolicina je mogla da kupi „gradsku slobodu“, kako su se zvale privilegije povezane s gradskim životom. Ipak, potčinjenost žena starateljstvu muškaraca bila je manja, pošto su sada mogle da žive same ili sa svojom decom, kao glave svojih porodica, ili su mogle da osnivaju nove zajednice, često deleći krov nad glavom s drugim ženama. Iako su uglavnom činile najsiromašniji deo urbanog društva, žene su vremenom stekle pristup mnogim zanimanjima, koja će se kasnije smatrati tipično muškim. Žene su u srednjovekovnim gradovima radile kao kovačice, mesarke, pekarke, svećarke, šeširdžijke, pivarke, češljačice vune i prodavačice na malo. (Shahar 1983: 189–200; King 1991: 64–67) „U Frankfurtu, između 1300. i 1500, žene su se bavile s približno 200 zanimanja.“ (Williams i Echols 2000: 53) U Engleskoj, sedamdeset dve, od ukupno osamdeset pet gildi, imale su žene među svojim članstvom. U nekim gildama, kao što su one za proizvodnju svile, žene su dominirale; u drugim, žene su bile zaposlene u istom broju kao i muškarci.¹⁹ Do XIV veka, žene su postale i učiteljice, lekarke i hirurzi, a počele su da se nose i sa fakultetski obrazovanim muškarcima, ponekad stičući veliki ugled. Šesnaest lekarki – među njima i nekoliko Jevrejki, specijalizovanih za hirurgiju ili lečenje očiju – stupilo je u službu grada Frankfurta, koji je, kao i druge gradske uprave, obezbeđivao svojim žiteljima sistem opšte zdravstvene zaštite. Lekarke, kao i babice ili *sage femmes*, dominirale su u akušerstvu, bilo u službi gradskih uprava, bilo da su se izdržavale od nadoknada koje su dobijale od svojih pacijentkinja. Posle uvođenja carskog reza, u XIII veku, akušerke su bile jedine koje su ga izvodile. (Opitz 1996: 370–71)

Kako su žene sticale sve veću autonomiju, njihovo prisustvo u društvenom životu počelo je da se sve češće beleži: u propovedima sveštenika, koji su ih prekorevali zbog neposlušnosti (Casagrande 1978); u sudskim registrima, gde su podizale parnice protiv onih koji su ih zlostavljali (S. Colin 1981); u gradskim uredbama, koje su regulisale prostituciju (Henriques 1966); u masi neborbenog osoblja koja je pratila vojske (Hacker 1981); i, iznad svega, u novim narodnim pokretima, naročito onim jeretičkim.

Kasnije ćemo videti kakva je bila uloga žena u jeretičkim pokretima. Ovde je dovoljno reći da uporedo s novom nezavisnošću žena, vidimo početke mizoginog uzmaca, najočiglednijeg u satirama poznatim kao *fabliaux* (kratka, komična srednjovekovna forma, u stihovima;

¹⁸ Jedna pesma predilji svile živo dočarava siromaštvo u kojem su nekvalifikovane radnice živele u varošima: „Večito predemo svilu/ Ali nikada nećemo imati odeću/ Ostaćemo gole i siromašne/ Uvek gladne i žedne.“ (Geremek 1994: 65) U francuskim sreskim arhivama, predilje i druge nadničarke bile su povezivane sa prostitutkama, verovatno zato što su živele same i nisu imale porodice koje bi ih podržavale. Žene iz varoši nisu patile samo zbog siromaštva već i od gubitka rodbine, što je značilo veću izloženost zlostavljanju. (Hughes 1975: 21; Geremek 1994: 65–66; Otis 1985: 18–20; Hilton 1985: 212–12)

¹⁹ Za analizu položaja žena u srednjovekovnim gildama videti Maryanne Kowaleski i Judith M. Bennett (1989); David Herlihy (1995); Williams i Echols (2000).

prim. prev.), u kojima nailazimo na prve tragove onoga što su historičari nazvali „borbom za čakšire“.

Milenaristički i jeretički pokreti

Sve brojniji bezemljaški proletarijat, koji se pojavio posle uvođenja komutacije (u XII i XIII veku), bio je glavni protagonist milenarističkih pokreta. U njemu, pored osiromašenih seljaka, srećemo sve bednike feudalnog društva: prostitutke, raščinjene popove, urbane i ruralne fizičke radnike. (N. Cohn 1970) Tragovi kratkotrajnog prisustva milenarista na istorijskoj sceni su oskudni i govore o iznenadnim pobunama i seljaštvu brutalizovanom bedom i zapaljivim propovedima sveštenika, koje su pratile pokretanje krstaških ratova. Ipak, značaj njihove pobune je u tome što je uvela nove oblike borbe, koja je već sezala dalje od međa vlastelinskih imanja i bila podstaknuta težnjom ka totalnoj promeni. Ne iznenađuje to što je uspon milenarizma bio praćen širenjem proročanskih i apokaliptičnih vizija koje su najavljivale kraj sveta i početak Strašnog suda, „ne kao vizije manje ili više udaljene budućnosti već kao predstojeće događaje, u kojima mnogi koji već sada žive mogu aktivno učestvovati“. (Hilton 1973: 223)

Tipičan primer milenarizma bio je pokret podstaknut pojavom Baldvina Lažnog (Pseudo Baldwin), u Flandriji 1224–1225. Jedan muškarac, monah, predstavljao se kao omiljeni kralj Baldwin IX, koji je poginuo kod Konstantinopolja 1204. (zarobljen u bici s Bugarima 1205, umro iste godine; *prim. prev.*). To se nije moglo dokazati, ali njegovo obećanje novog sveta izazvalo je građanski rat, u kojem su flamanski tekstilni radnici postali njegovi najvatreniji sledbenici. (Nicholas 1992: 155) Ti siromašni ljudi (tkači, valjanoničari), okupili su se oko njega, očigledno ubeđeni da će im ovaj doneti zlato i srebro, ali i društvene reforme. (Volpe 1922: 298–9) Sličan je bio i pokret *pastoreuax* (pastira) – seljaka i gradskih radnika, koji su harali severnom Francuskom oko 1251, paleći i pljačkajući bogataška imanja, i zahtevali poboljšanje svog položaja²⁰ – kao i pokret flagelanata, koji se iz Umbrije (Italija) proširio u još nekoliko zemalja, tokom 1260, u godini u kojoj je, prema proročanstvu Joakima iz Flore (Joachim de Fiore ili Gioacchino da Fiore, 1135?–1202), trebalo da nastupi kraj sveta. (Russell 1972a: 137)

Ipak, najbolji izraz potrage srednjovekovnog proletarijata za konkretnom alternativom feudalnim odnosima i njegovog otpora sve prisutnijoj novčanoj ekonomiji, nisu bili milenaristički već narodni jeretički pokreti.

Jeretički pokreti i milenarizam se obično posmatraju kao jedinstvena tema; ali, iako je preciznu granicu teško povući, između njih ipak postoje značajne razlike.

Milenaristički pokreti su bili spontani, bez organizacione strukture ili programa. Podsticaj su obično nalazili u nekom posebnom događaju ili karizmatičnoj osobi; ali, raspadali su se već u prvom sudaru sa silom. Za razliku od njih, jeretički pokret je bio svestan pokušaj stvaranja novog društva. Glavne jeretičke sekte su imale društvene programe koji su reinterpretirali i versku tradiciju, a bile su i dobro organizovane, u pogledu reprodukcije, širenja ideja, čak i samoodbrane. Zato ne iznenađuje njihova dugotrajnost, uprkos ekstremnom progonu kojem su bile izložene, što im je donelo ključnu ulogu u antifeudalnoj borbi.

²⁰ Russell 1972: 136; Lea 1961: 126–127. Pokret „pastira“ (les Pastoreaux) takođe je bio podstaknut zbivanjima na istoku, u ovom slučaju, kada su muslimani 1249. zarobili francuskog kralja Luja IX. (Hilton 1973: 100–102) Organizovan je pokret „poniznih i prosth ljudi“, koji je trebalo da ga oslobodi, ali koji je brzo poprimio antiklerikalni karakter. Pastiri su se ponovo pojavili u Francuskoj u proleće i leto 1320, i dalje „pod direktnim uticajem krstaške atmosfere . . . Nisu imali šanse da krenu u krstaški pohod na istok; umesto toga, energiju su trošili na napade na jevrejske zajednice u jugozapadnoj Francuskoj, u Navari i Aragonu, često uz podršku lokalnih vlasti, pre nego što su ih porazile ili rasturile kraljevske snage.“ (Barber 1992: 135–36)

Danas se malo zna o brojnim jeretičkim sektama – katarima, valdenzima, Siromasima iz Liona, duhovnjacima, Apostolskoj braći – koje su više od tri veka cvetale među „nižim klasama“ u Italiji, Francuskoj, Flandriji i Nemačkoj, kao nesumnjivo najvažniji opozicioni pokret iz srednjeg veka. (Werner 1974; Lambert 1977) To je najvećim delom posledica žestine s kojom ih je proganjala crkva, koja nije štedela sredstva u brisanju svakog traga njihovih učenja. Krstaši – poput onih koji su krenuli u pohod na albižane²¹ – bili su pozivani u borbu protiv jeretika, kao što su bili pozvani i da oslobode Svetu Zemlju od „nevernika“. Na hiljade jeretika je bilo spaljeno na lomačama, a da bi potpuno izbrisao njihovo prisustvo, papa Grgur IX je osnovao jednu od najperverznijih institucija ikada zabeleženih u analima državne represije: Svetu Inkviziciju.²² (Vauchez 1990: 162–70)

Ipak, kao što je, među ostalima, pokazao i Čarls H. Li, u svojoj monumentalnoj istoriji progona jeretika, čak i na osnovu oskudnih zapisa možemo stvoriti zadivljujuću sliku o aktivnostima, uverenjima i ulozi jeretičkog otpora u okviru antifeudalne borbe. (Charles H. Lea, *History of the Inquisition of the Middle Ages*, 1888)

Iako je nastala pod uticajem istočnjačkih religija, koje su u Evropu doneli trgovci i krstaši, narodna jeres nije toliko odstupala od ortodoksnog učenja, koliko je bila protestni pokret, koji je težio radikalnoj demokratizaciji društvenog života.²³ Za srednjovekovni proleterijat jeres je imala ulogu „teologije oslobođenja“. Ona je pružila okvir zahtevima ljudi za duhovnim preporodom i društvenom pravdom, dovodeći u pitanje, u isti mah, i Crkvu i svetovnu vlast, tako što se pozivala na višu istinu. Osuđivala je društvene hijerarhije, privatno vlasništvo i akumulaciju bogatstva i širila među ljudima novo, revolucionarno shvatanje društva, koje je, po prvi put u srednjem veku, redefinisalo svaki aspekt svakodnevnog života (rad, vlasništvo, seksualnu reprodukciju i položaj žene) i pitanje oslobođenja postavilo u istinski univerzalnim okvirima.

²¹ Krstaški pohod protiv albižana (katara iz varoši Albi, u južnoj Francuskoj) bio je prvi veliki napad na jeretike i prvi krstaški pohod protiv Evropljana. Pohod je pokrenuo papa Inoćentije III (Innocent), u oblasti Tuluza i Monpeljea, posle 1209. Usledilo je dramatično intenziviranje progona jeretika. Godine 1215, za vreme četvrtog Lateranskog koncila, Inoćentije III je u kanone koncila ugradio skup mera koje su jeretike osuđivale na progonstvo, na konfiskaciju imovine i isključivanje iz građanskog života. Kasnije, 1224, car Frederik II je nastavio sa progonom donošenjem *Cum ad conservandum* (mera zaštite), koji je jeres definisao kao zločin *lesa majestatis* (veleizdaje), koji se kažnjava spaljivanjem na lomači. Godine 1229, na Koncilu u Tuluzu, propisano je da jeretike treba otkrivati i kažnjavati. One za koje se dokaže da su jeretici i njihove pomagače trebalo je spaliti na lomači. Kuću u kojoj bi jeretici bili otkriveni trebalo je spaliti, a zemlju na kojoj se kuća nalazi konfiskovati. One koji bi se odrekli svojih uverenja trebalo je zatvoriti, a one koji bi se vratili u jeres trebalo je podvrgnuti pokajanju vatrom. U periodu 1231–1233, papa Grgur IX je osnovao poseban sud čija je glavna misija bila iskorenjivanje jeresi: Inkviziciju. Godine 1252, papa Inoćentije IV je, uz saglasnost vodećih teologa tog vremena, odobrio mučenje jeretika. (Vauchez 1990: 163, 164, 165)

²² Andre Voše (André Vauchez) smatra da je tajna „uspeha“ Inkvizicije bila u njenoj proceduri. Hapšenje osumnjičenih se izvodilo u krajnjoj tajnosti. Progon se u početku sastojao iz upada na jeretičke skupove, u saradnji sa javnim vlastima. Kasnije, kada su valdenzi i katari već bili potisnuti u ilegalu, osumnjičeni su bili izvođeni pred sud bez objašnjenja za njihovo privođenje. Ista tajnost je odlikovala i proces ispitivanja. Optuženima nije saopštavano zbog čega su optuženi, a onima koji bi uspeli da ospore optužnicu bilo je dopušteno da ostanu anonimni. Osumnjičeni bi bili oslobođeni ako bi potkazali svoje saučesnike i obećali da će ćutati o svom priznanju. Uhapšeni jeretici tako nisu mogli da znaju da li ih je odao neko iz njihove kongregacije. (Vauchez 1990: 167–68) Kao što ukazuje Italo Meru (Italo Mereu), delovanje rimske Inkvizicije ostavilo je duboke ožiljke u istoriji evropske kulture, tako što je stvorilo klimu netolerancije i institucionalne sumnjičavosti, koja je nastavila da nagriza legalni sistem sve do naših dana. Nasleđe Inkvizicije je kultura podozrenja, koja počiva na anonimnim optužbama i preventivnim hapšenjima i u kojoj se osumnjičeni tretiraju kao da je njihova krivica već dokazana. (Mereu 1979)

²³ Ovde se možemo prisetiti Engelsove razlike između jeretičkih uverenja seljaka i zanatlija, povezanih s njihovim suprotstavljanjem feudalnoj vlasti, i jeresi gradskih žitelja, koja je najvećim delom bila protest protiv sveštenstva. (Friedrick Engels 1977: 43)

Jeretički pokret je pružio i alternativnu komunalnu strukturu, internacionalnih razmera, koja je članovima i članicama sekti omogućavala da žive s više autonomije i da u vreme oskudice, pomoć i nadahnuće pronađu u širokoj mreži podrške, sastavljenoj od kontakata, škola i utočišta. Zaista nije preterano reći da je jeretički pokret bio prva „proleterska internacionala“ – toliki je bio domet nekih sekti (naročito katara i valdenza) i veza koje su uspostavljale između sebe, preko trgovačkih vašara, hodočašća i stalnog priliva izbeglica iz drugih zemalja, izloženih progonu.

U korenu narodne jeresi ležalo je uverenje da bog više ne govori kroz sveštenstvo, zbog njegove pohlepe, iskvarivosti i skandaloznog ponašanja. Tako su dve glavne sekte sebe predstavljale kao „prave crkve“. Ipak, izazov koji su uputili jeretici bio je pre svega politički, budući da su se crkvi suprotstavljali, u isti mah, kao ideološkom stubu feudalne vlasti, najvećem zemljoposjedniku u Evropi i jednoj od institucija najdogovornijih za svakodnevnu eksploataciju seljaštva. Do XI veka, crkva je postala despotska sila, koja je svoje navodno božansko namesništvo koristila da bi vladala gvozdenom pesnicom i punila svoje riznice pomoću bezbrojnih oblika iznuđivanja. Prodaja oprosta, indulgencija i crvenih položaja, pozivanje vernika u crkvu samo zato da bi im se održale propovedi o svetosti njihovih danaka, kao i iznošenje svih sakramenata na tržište, bili su uobičajene prakse, od pape do poslednjeg seoskog sveštenika, do te mere da je korupcija sveštenstva postala uobičajena u celom hrišćanskom svetu. Stanje se degenerisalo do te mere da sveštenici više nisu sahranjivali preminule, krstili ili davali razrešenja od greha, bez određene nadoknade. Čak je i pričešće postalo predmet cenjkanja, a „ako bi neka nepravdna cena bila odbijena, neposlušni vernik bi bio ekskomuniciran, tako da bi za pomilovanje morao da plati dodatnu sumu, pored one prvobitno tražene“. (Lea 1961: 11)

U tom kontekstu, propagiranje jeretičkih učenja nije samo kanalisalo prezir koji su ljudi gajili prema sveštenstvu; ona su im pružala samopouzdanje u sopstvene stavove i podsticala ih na otpor eksploataciji od strane klera. Vođeni Novim Zavetom, jeretici su podučavali kako Hrist nije imao nikakvo vlasništvo i da se crkva, ako želi da povрати svoju duhovnu snagu, mora odreći svih svojih poseda. Tvrdili su i da sveti obredi ne znače ništa kada ih izvode grešni sveštenici, da spoljašnje oblike obožavanja – zdanja, slike, simbole – treba odbaciti, zato što je važna samo unutrašnja vera. Pozivali su ljude i da ne plaćaju desetinu i osporavali postojanje čistilišta, koje je sveštenstvo izmislilo kao izvor zarade, u obliku naplaćivanja službe i prodaje indulgencija.

Sa svoje strane, crkva je koristila optužbu zbog jeresi da bi napala svaki oblik društvene i političke neposlušnosti. Godine 1377, kada su se tekstilni radnici iz Iprea (Flandirja) latili oružja da bi se obračunali sa svojim poslodavcima, oni nisu bili samo vešani kao pobunjenici već ih je Inkvizicija spaljivala na lomačama i kao jeretike. (N. Cohn 1970: 105) Postoje i zapisi o tome kako se tkaljama pretilo ekskomunikacijom ako trgovcima ne bi brzo isporučile proizvode svog rada ili ako ga ne bi obavile dobro. (Volpe 1971: 31) Godine 1234, da bi kaznio seljake-zakupce koji su odbili da plate desetinu, bremenski biskup je na njih poslao krstaše, „kao da je bila reč o jereticima“. (Lambert 1992: 98) Ali, jeretike su proganjale i svetovne vlasti, od cara do gradskih patricija, koji su shvatili da jeretičko pozivanje na „pravu veru“ ima subverzivne implikacije i da dovodi u pitanje same temelje njihove vlasti.

Jeres je bila kritika društvenih hijerarhija i ekonomske eksploatacije isto koliko i osuda korumpiranog sveštenstva. Kao što ukazuje Đoakino Volpe (Giacchino Volpe), odbacivanje svih oblika vlasti i snažno antitrговаčko osećanje bili su zajednički elementi tih sekti.

Mnogi jeretici su delili ideal apostolskog siromaštva²⁴ i želju za povratkom jednostavnom komunalnom životu, koji je odlikovao prvobitnu crkvu. Neki jeretici, kao Siromasi iz Liona i Bratstvo slobodnog duha, živeli su od milostinje. Drugi su se izdržavali fizičkim radom.²⁵ Neki su, opet, eksperimentisali sa „komunizmom“, kao rani taboriti u Češkoj, za koje je uspostavljanje ravnopravnosti i komunalnog vlasništva bilo jednako važno kao i verske reforme.²⁶ Jedan inkvizitor je i za valdenze govorio kako „izbegavaju svaki oblik trgovine,

²⁴ Politizacija siromaštva, zajedno sa usponom novčane ekonomije, dovela je do odlučujuće promene u stavu crkve prema siromašnima. Sve do XIII veka, crkva je uzdizala siromaštvo kao sveto stanje i bavila se deljenjem milostinje, u pokušaju da privoli siromašne da prihvate svoj položaj i ne zavide bogatima. Sveštenici su se u nedeljnim propovedima obilato oslanjali na priče kao što je ona o siromašnom Lazaru, koji sedi u raji odmah pored Isusa i gleda svog bogatog, ali škrtog suseda kako gori u paklu. Egzaltacija *sancta paupertas* (svetog siromaštva) služila je i da bogatima ukaže na potrebu za milosrdem kao sredstvom za spasenje. Ta taktika je crkvi donela velike donacije u zemlji, nekretninama i novcu, koje je navodno trebalo raspodeliti siromašnima, i omogućila joj da postane jedna od najbogatijih institucija u Evropi. Ali, kada se broj siromašnih povećao, a jeretici počeli da dovode u pitanje pohlepu i korupciju crkve, sveštenstvo je odbacilo svoje propovedi o siromaštvu i uvelo mnoge „distinguo“ (izuzetke). Počevši od XIII veka, sveštenstvo je propovedalo kako u očima boga samo dobrovoljno siromaštvo vrlina, kao znak poniznosti i prezira prema materijalnim dobrima; u praksi je to značilo da će pomoć od sada biti pružana samo „zaslužnim siromašnima“, to jest, osiromašenom plemstvu, a ne onima koji prose po ulicama i na gradskim kapijama. Ovi drugi su sve više počeli da se sumnjice zbog lenjosti ili prevare.

²⁵ Među valdenzima je bilo mnogo kontroverze oko ispravnog načina izdržavanja. To pitanje je razrešeno 1218, na Skupu u Bergamu, kada se pokret podelio na dva velika ogranka. Francuski valdenzi (Siromasi iz Liona) izabrali su da se izdržavaju od milostinje, dok su oni iz Lombardije smatrali da treba živeti od sopstvenog rada i počeli da osnivaju radničke kolektive ili kooperative (*congregationes laborantium*). (di Stefano 1950: 775) Lombardijski valdenzi su zadržali privatni posed – kuće i druge oblike vlasništva – i prihvatili brak i porodicu. (Little 1978: 125)

²⁶ Holmes 1975: 202; N. Cohn 1970: 215–17; Hilton 1973: 124. Prema Engelsovom opisu, taboriti su bili revolucionarno, demokratsko krilo husitskog narodno-oslobodilačkog pokreta protiv nemačkog plemstva u Češkoj. Engels nam o njima kaže samo da su „njihovi zahtevi održavali želju seljaštva i nižih urbanih klasa da okončaju svako feudalno tlačanje.“ (Engels 1977: 44n) Ali, njihova zadivljujuća priča je mnogo detaljnije opisana u Lijevoj knjizi Srednjovekovna Inkvizicija (H. C. Lea, *A History of the Inquisition of the Middle Ages*, 1961: 523–40), u kojoj čitamo da su to bili seljaci i sirotinja, koji nisu želeli nikakvo plemstvo i gospodu u svojim redovima i da su imali republikanske težnje. Zvali su se taboriti, zato što su se 1419, kada su husiti u Pragu prvi put napadnuti, prebacili na planinu Tabor. Tamo su osnovali novi grad, koji je postao centar borbe protiv nemačkog plemstva, ali i eksperimentisanja sa komunizmom. Priča kaže da su po odlasku iz Praga izneli velike otvorene kovčege, u koje je svako trebalo da stavi svo vlasništvo, tako da bi sve moglo biti zajedničko. Taj kolektivistički aranžman je verovatno bio kratkog veka, ali njegov duh je živio dugo posle njegovog nestanka. (Demetz 1997: 152–57)

Taboriti su se razlikovali od umerenijih kalikstinaca iz husitskog pokreta, zato što su među ciljevima imali i nezavisnost od Češke, kao i zadržavanje konfiskovanog vlasništva. (Lea 1961: 530) Ipak, prihvatili su četiri verske odredbe, koje su ujedinjavale husitski pokret u borbi protiv stranih neprijatelja:

1. Slobodno propovedanje božije reči;
2. Pričešće (vinom ili hlebom);
3. Ukidanje vlasti sveštenstva nad prolaznim dobrima i njegov povratak jevanđeoskom životu Hrista i apostola;
4. Kažnjavanje svih prestupa protiv božanskog zakona, bez obzira na osobu ili okolnosti.

Jedinstvo je bilo preko potrebno. Da bi skršila pobunu husita, crkva je 1421. protiv taborita i kalikstinaca poslala vojsku od 150.000 ljudi. „Pet puta tokom 1421“, piše Li, „krstaši su napadali Češku i pet puta bili odbijeni.“ Dve godine kasnije, na Koncilu u Sijeni, crkva je odlučila da češke jeretike, ako se već ne mogu poraziti vojno, treba izolovati i izgladneti pomoću blokade. Ali, ni to nije uspelo, jer su husitske ideje počele da se šire po Nemačkoj, Mađarskoj i slovenskim teritorijama na jugu. Još jedna vojska, od 100.000 ljudi, bila je pokrenuta protiv njih 1431, ali opet uzalud. Krstaši su tada pobjegli s bojnog polja pre početka bitke, kada su „čuli borbenu himnu strašnih husitskih trupa“. (*Ibid.*)

Ono što je na kraju porazilo taborite bili su pregovori između crkve i umerenog krila husita. Crkvene diplomate su lukavo unele razdor između kalikstinaca i taborita. Tako su se, kada je pokrenut još jedan krstaški pohod protiv husita, kalikstinci pridružili katoličkim baronima u korist Vatikana i istrebili svoju braću u Bici kod Lipana, 30. maja 1434. Tog dana, na bojnopolju je ostalo oko 13000 mrtvih taborita. Žene su bile veoma aktivne u taboritskom pokretu, kao i u svim ostalim jeretičkim pokretima. Mnoge od njih su se borile u bici za

da ne bi lagali, varali i kleli“, da idu bosonogi, nose vunenu odeću, nemaju nikakvo lično vlasništvo i, kao apostoli, svime raspolažu zajednički. (Lambert 1992: 64) Ipak, društveni sadržaj jeresi najbolje je izrazio Džon Bol (John Ball), idejni vođa Seljačkog ustanka 1381. u Engleskoj, koji je govorio kako smo „napravljeni po slici božjoj, a prema nama postupaju kao da smo životinje“ i dodao kako „u Engleskoj ništa neće krenuti na dobro . . . sve dok postoje gospoda i sluge“. (Dobson 1983: 371; potpuniji citat, na osnovu glavnog izvora, str. 37)²⁷

Najuticajnija jeretička sekta, katari, jedinstvena je pojava u istoriji evropskih društvenih pokreta, zbog svog gnušanja prema ratu (uključujući i krstaške pohode) i smrtnoj kazni (što je navelo crkvu da se prvi put javno izjasni u prilog smrtne kazne),²⁸ kao i zbog svoje tolerancije prema drugim religijama. Južna Francuska, njihovo uporište do krstaškog pohoda na albižane, „bila je raj za Jevreje, u vreme jačanja antisemitizma u Evropi: (tamošnji) spoj katarske i jevrejske misli proizveo je kabalnu, jevrejsku mističnu tradiciju.“ (Spencer 1995b: 171) Katari su odbacivali brak i rađanje dece i bili strogi vegetarijanci, zato što su odbijali da ubijaju životinje, ali i da bi izbegli svaku hranu koja potiče iz seksualnog odnosa, kao što su jaja i meso.

Taj negativni stav prema natalitetu bio je pripisivan uticaju koji su na katare imale istočne dualističke sekte, kao što su pavličani – sekta ikonoklasta, koja je odbijala stvaranje potomstva kao čin kojim se duša hvata u klopku materijalnog sveta (Erbstosser 1984: 13–14) – i, iznad svih, bogumili, koji su tokom X veka propovedali među seljaštvom sa Balkana. Kao narodni pokret „rođen usred seljaštva, čija je fizička beda otkrivala pokvarenost sveta“ (Spencer 195b: 15), bogumili su propovedali da je vidljivi svet delo đavola (u božjem svetu, dobro bi bilo na prvom mestu) i odbijali da imaju decu da ne bi stvarali nove robove u ovoj „zemlji patnje“, kako se zemaljski život naziva u jednom od njihovih spisa. (Wakefield i Evans 1991: 457)

Prag 1420, kada je 1500 taboričanki iskopalo dugačak jarak, koje su branile kamenjem i vilama. (Demetz 1997)

²⁷ Te reči – „najdirljiviji vapaj za društvenom jednakosti sročene na engleskom jeziku“, prema istoričaru R. B. Dobsonu – zapravo su pripisane Džonu Bolu da bi ga optužile i prikazale glupim, od strane jednog savremenog francuskog hroničara, Žana Froasara (Jean Froissart), zagriženog protivnika Engleskog seljačkog ustanka. Prva rečenica te propovedi, za koju se priča da ju je Džon Bol održao mnogo puta (na osnovu prevoda verzije iz XVI veka lorda Bernersa) glasi: „Ah, dobri ljudi, ništa u Engleskoj neće, niti će ikada krenuti na dobro, sve dok sve ne bude zajedničko, sve dok imamo kmetove i gospodare, sve dok se ne ujedinito i sve dok su vlastelini veće gazde od nas samih.“ (Dobson 1983: 371)

²⁸ Do 1210. crkva je na zahtev za ukidanjem smrtnih kazni počela da gleda kao na jeretičku „grešku“, koja se pripisivala valdenzima i katarima. Uverenje da su protivnici crkve abolicionisti bilo je tako snažno da je svaki jeretik koji je hteo da se vrati crkvi morao da potvrdi kako „svetovna vlast može, bez smrtnog greha, izvršiti krvnu kaznu, pod uslovom da kažnjava pravedno, a ne iz mržnje, s mudrošću, a ne brzopleto.“ (J. J. Mergiven 1977: 101) Kao što ukazuje Mergiven, jeretički pokreti su imali uzvišeniju moralnu poziciju o tom pitanju i „primorali 'ortodoksne' da, ironično, stanu u odbranu jedne veoma problematične prakse.“ (*Ibid.*: 103)

Uticaj bogumila na katare je jasno utvrđen²⁹ i pre će biti da je njihovo izbegavanje braka i stvaranja potomstva izviralo iz sličnog odbijanja života „svedenog na preživljavanje“ (Raoul Vaneigem 1986: 72), a ne iz „nagona smrti“ ili iz prezira prema životu. Na to ukazuje činjenica da katarski antinatalizam nije bio praćen ponižavajućim shvatanjem žena i seksualnosti, kao što je to često slučaj s filozofijama koje preziru život i telo. Žene su zauzimale važno mesto u tim sektama. Kada je reč o odnosu katara prema seksualnosti, iako su neki od njih „usavršili“ uzdržavanje od snošaja, od drugih pripadnika se nije očekivalo da upražnjavaju seksualnu apstinenciju, pre čemu su neki ismevali značaj koji je crkva pridavala čednosti, tvrdeći da takav stav podrazumeva precenjivanje tela. Neki jeretici su seksualnom činu pridavali mističnu vrednost i čak ga tretirali kao sakrament (*Christeria*), propovedajući upražnjavanje seksa, pre nego apstinenciju, kao najbolji način za dostizanje nevinosti. Tako su jeretici, ironično, bili u isti mah proganjani i kao ekstremne askete i kao libertinci.

Seksualna uverenja katara očigledno su bila prefinjena razrada tema pronađenih u susretu sa istočnim jeretičkim tradicijama, ali njihova popularnost i uticaj koji su imali na druge sekte svedoče i o široj iskustvenoj realnosti ukorenjenoj u uslovima srednjovekovnog braka i reprodukcije.

Znamo da u srednjovekovnom društvu, zbog ograničenog pristupa zemlji i protekcionističkim restrikcijama kojima su gilde otežavale bavljenje njihovim zanatima, ni za seljake, niti za zanatlije nije bilo moguće, ali ni poželjno da imaju mnogo dece. Najrašireniji metod za ostvarenje tog cilja bilo je odlaganje braka, a i tada je, čak i među ortodoksnim hrišćanima, ako bi se uopšte doživele poznije godine, važno pravilo, „nema zemlje, nema braka“. (Homans 1960: 37–39) Tako je veliki broj mladih ljudi morao da upražnjava seksualnu apstinenciju ili da krši crkvenu zabranu vanbračnih seksualnih odnosa; na osnovu toga možemo pretpostaviti da je jeretičko odbijanje stvaranja potomstva među njima imalo odjeka. Drugim rečima, u seksualnim i reproduktivnim pravilima jeretika možemo zapravo videti tragove srednjovekovnog pokušaja kontrole rađanja. To bi moglo objasniti zašto je, u vreme kada je rast populacije postao glavna društvena preokupacija, u uslovima ozbiljne demografske krize i manjka radne snage, krajem XIV veka, jeres počela da se povezuje sa reproduktivnim zločinima, naročito sa „sodomijom“, čedomorstvom i abortusom. To ne treba shvatiti kao da su jeretička učenja o reprodukciji imala presudan demografski uticaj; to znači da je tokom najmanje dva veka, u Italiji, Francuskoj i Nemačkoj, stvorena politička klima u kojoj je svaki oblik kontracepcije (uključujući i „sodomiju“, to jest analni seks) počeo da se vezuje za jeres. Pretnja koju su za ortodoksiju predstavljale jeretičke seksualne doktrine mora se sagledati i u kontekstu nastojanja crkve da uspostavi kontrolu nad brakom i seksualnošću, što bi joj omogućilo da svaku osobu – od cara do najsiromašnijeg seljaka – podvrgne svojoj kontroli i disciplinatornoj vladavini.

²⁹ Među dokazima koji potvrđuju uticaj bogumila na katare nalaze se i dva dela koja tvrde da su „katari iz zapadne Evrope preuzeli ideje bogumila“. To su, *The Vision of Isaiah* i *The Secret Supper*, navedena u pregledu literature o katarima koji su priredili Wakefield i Evans. (1969: 447–465) Bogumili su za istočnu crkvu bili ono što su katari bili za zapadnu. Pored manihejstva i antinatalizma, vizantijske vlasti su najviše uznemiravali bogumilski „radikalni anarhizam“, građanska neposlušnost i klasna mržnja. Kao što je protiv njih, u svojoj propovedi, pisao Prezbyter Kozma: „Oni svoj narod podučavaju da se ne pokoravaju gospodarima, kude imućne, mrze kralja, ismevaju starije, osuđuju boljare, smatraju za grešnike u očima boga one koji služe kralju i zabranjuju svaki kmetovski rad za vlastelina.“ Jeres je imala ogroman i dugotrajan uticaj na balkansko seljaštvo. „Bogumili su propovedali na jeziku naroda i ljudi su mogli da razumeju njihovu poruku. . . njihova labava organizacija, privlačnost njihovog rešenja problema zla i njihova posvećenost socijalnom protestu učinili su pokret praktično neuništivim.“ (Browning 1975: 164–66) Uticaj bogumila na jeres može se pratiti i po upotrebi izraza „buggery“, koji je do XIII veka postao uobičajen, i koji je prvo označavao jeres, a zatim homoseksualnost. (Bullogh 1976a: 76ff)

Politizacija seksualnosti

Kao što je Meri Kondren ukazala u svojoj knjizi *Zmija i boginja* (Mary Condren, *The Serpent and the Goddess*, 1989), studiji prodiranja hrišćanstva u keltsku Irsku, nastojanje crkve da reguliše seksualno ponašanje imalo je dugu istoriju u Evropi. Još od najranijeg perioda (od IV veka, kada je hrišćanstvo postalo državna religija), sveštenstvo je prepoznalo moć koju seksualni nagoni daju ženi nad muškarcima i uporno nastojalo da tu silu protera poistovećivanjem svetosti sa izbegavanjem žena i seksa. Isključivanje žena iz svih delova liturgije i izvođenja svetih obreda; pokušaj da se ženske živototvorne, magične moći preotmu nošenjem feminine odeće; pretvaranje seksualnosti u predmet stida – sve su to bili načini na koje je patrijarhalna kasta pokušavala da skrši snagu žena i erotske privlačnosti. U tom procesu, „seksualnost je dobila novi značaj . . . Postala je predmet ispovedi, u kojoj su najsitniji detalji nečijih najintimnijih telesnih funkcija postali tema razgovora“, pri čemu su „različiti aspekti seksa bili razdvojeni na misao, reč, nameru, nevoljne porive i konkretne seksualne radnje, da bi tako formirali nauku o seksualnosti“. (Condren 1989: 86–87) Glavno sredstvo u rekonstrukciji crkvenog seksualnog kanona bili su *penitencijali*, priručnici koji su još od VII veka sastavljani kao praktični vodiči za ispovednike. U prvom tomu svoje *Istorije seksualnosti* (1978) Fuko naglašava ulogu koju su ti priručnici imali u proizvodnji seksa kao diskursa, kao i onog polimorfnijeg shvatanja seksualnosti iz XVII veka. Ali, penitencijali su bili sredstvo za proizvodnju novog seksualnog diskursa još u srednjem veku. Ta dela pokazuju da je crkva pokušavala da nametne pravi seksualni katehizis, detaljno propisujući položaje dopuštene za vreme snošaja (u stvari, bio je dopušten samo jedan), dane u kojima se sme upražnjavati seks, s kim je dopušten, a s kim zabranjen.

Taj seksualni nadzor je eskalirao u XII veku, kada je Lateranski koncil, između 1123. i 1139, pokrenuo novi krstaški rat protiv raširene prakse sveštenečkih brakova i konkubinstva³⁰ i proglasio brak za sakrament, čiji zavet nikakva zemaljska sila ne može raskinuti. U to vreme ponovo su uvedena i ograničenja koja su propisivali penitencijali.³¹ A onda, četrdeset godina kasnije, na Trećem lateranskom koncilu 1179, crkva pojačava napad na „sodomiju“, ciljajući na homoseksualne osobe i neprokrativni seks (Boswell 1981: 277–86), i po prvi put osuđuje homoseksualnost (kao „protivprirodnu razuzdanost“). (Spencer 1995a: 114)

Sa usvajanjem tog represivnog zakonodavstva, seksualnost je bila potpuno politizovana. To i dalje nije bila ona morbidna opsednutost s kojom se katolička crkva kasnije bavila seksualnim pitanjima. Ali, vidimo da je crkva još u XII veku ne samo zavirivala u spavaće

³⁰ Crkvena zabrana sveštenečkih brakova i konkubinstva bila je, mnogo više nego brigom za obnavljanje ugleda, motivisana željom da odbrani sopstvene posede, koje su ugrožavale mnogobrojne podele, kao i strahom da bi žene sveštenika mogle loše uticati na crkvene poslove. (McNamara i Wemple 1988: 93–95) Odredbe Drugog lateranskog koncila osnažile su odluku donetu još u prethodnom veku, ali nisu stupile na snagu usred opšte pobune protiv te inovacije. Protest je dostigao vrhunac 1061, kada je „organizovana pobuna“ dovela do izbora parmskog biskupa kao protiv pape, Honorija II i njegovog potonjeg neuspelog pokušaja da osvoji Rim. (Taylor 1954: 35) Lateranski koncil je 1123. nije samo zabranio sveštenečke brakove, već je i one postojeće proglasio ništavnim, izlažući tako sveštenečke porodice, pre svega njihove žene i decu, zastrašivanju i oskudici. (Brundage 1987: 214, 216–17)

³¹ Reformisani kanoni iz XII veka propisivali su supružnicima da izbegavaju seks za vreme tri velika posta, pred Uskrs, Duhove i Božić, svake nedelje tokom godine, na praznik pred primanje pričesti, tokom svadbene noći, za vreme ženinih menstruacija, za vreme trudnoće, perioda dojenja i pokore. (Brundage 1987: 198–99) Ta ograničenja nisu bila nova. To je bila reafirmacija crkvene mudrosti sadržane u desetina knjiga pokajanja. Novost je to što su ta ograničenja sada bila uključena u kanonski zakon, „koji se preobrazio u efikasni instrument crkvene vladavine i discipline u XII veku“. I crkva i laici su se slagali da bi neko legalno sredstvo sa eksplicitnim kaznama imalo drugačiji status nego pokora koju savetuje neki ispovednik. U to vreme, najintimniji ljudski odnosi postali su tema advokata i penologa. (Brundage 1987: 578)

sobe svoje pastve već i da je od seksualnosti napravila državno pitanje. Na neortodokсни seksualni izbor jeretika tada se moralo gledati kao na antiautoritarno ponašanje, na pokušaj jeretika da otgrnu svoja tela iz stiska sveštenstva. Jasan primer te antiklerikalne pobune bio je uspon novih panteističkih sekti iz XIII veka, kao što su amalrikanci (ili amorijanci; amauriciens; amalricians; *prim. prev.*) i Bratstvo slobodnog duha, koji su, suprotno naporima crkve da kontroliše seksualno ponašanje, propovedali da je bog u svakome od nas i da je, samim tim, nemoguće zgrešiti.

Žene i jeres

Jedan od najvažnijih aspekata jereričkih pokreta jeste visoki status koji su dodeljivali ženama. Kao što je to rekao Đoakino Volpe, žene su u crkvi bile ništa, ali ovde su smatrane jednakim; imale su ista prava kao i muškarci i mogle da uživaju u društvenom životu i mobilnosti (lutanju, propovedanju), što u srednjem veku nigde drugde nisu mogle. U jeretičkim sektama, pre svega među katarima i valdenzima, žene su imale pravo da izvode svete obrede, da propovedaju, krste i steknu čak i sveštenečki status. Zabeleženo je da su se valdenzi odvojili od ortodoksije kada je lokalni biskup odbio da dopusti ženama da propovedaju, dok se za katare govorilo da su obožavali žensku figuru, Damu Misli, koja je uticala na Danteovu viziju Beatrice. (Taylor 1954: 100) Jeretici su dopuštali muškarcima i ženama da žive u istim odajama, čak i ako nisu bili venčani, pošto nisu strahovali da to nužno vodi u promiskuitet. Jeretičke žene i muškarci su često živeli zajedno, kao braća i sestre, kao u agapskim zajednicama rane crkve. Pored toga, žene su osnivale i sopstvene zajednice. Tipičan primer bile su beguine (begute), laičke žene iz urbane srednje klase, koje su živlele zajedno (naročito u Nemačkoj i Flandriji) i izdržavale se od svog rada, van kontrole muškaraca i bez potčinjavanja manastirskim pravilima.³² (McDonnell 1954; Neel 1989)

Zato ne čudi što su žene u istoriji jeresi zastupljene kao ni u jednom drugom aspektu srednjovekovnog života. (Volpe 1971: 20) Prema Gotfridu Kohu (Gottfried Koch), one su još u X veku činile veliki deo bogumilskog pokreta. Žene su bile te koje su udahnule život i jeretičkim pokretima u Francuskoj i Italiji u XI veku. U to vreme, jeretičke žene su dolazile iz najnižih staleža kmetstva i formirale pravi ženski pokret, koji se razvijao u okvirima različitih jeretičkih grupa. (Koch 1983: 246–47) Jeretičke žene su prisutne i u zapisima Inkvizicije; za neke znamo da su bile spaljene, dok su druge bile „zazidane“ do kraja života.

Da li onda tom velikom prisustvu žena u jeretičkim sektama možemo pripisati odgovornost za jeretičku „seksualnu revoluciju“? Ili treba pretpostaviti da je poziv na „slobodnu ljubav“ bila muška smisalica, kojom su ovi hteli da lakše dođu do seksualne naklonosti žena? Na ta pitanja nije lako odgovoriti. Ipak, znamo da su žene nastojale da kontrolišu svoju reproduktivnu funkciju, što se vidi i po brojnim referencama na abortus i upotrebu kontraceptivnih sredstava među ženama u penitencijalima. Ako se ima u vidu kasnija kriminalizacija tih praksi tokom lova na veštice, značajno je to što se o kontraceptivnim sredstvima tu govori kao o „napicima za izazivanje jalovosti“ ili *maleficia* (Noonan 1965: 155–61), za koje se pretpostavlja da su ih koristile žene.

³² Odnos između beguina i jeresi nije sasvim jasan. Dok su neki njihovi savremenici, kao Jakov iz Vitrija (Jacques de Vitry) – koga Karol Nil (Carol Neel) opisuje kao „značajnog crkvenog administratora“ – podržavali njihovu inicijativu kao alternativu jeresi, „one su na Bečkom koncilu 1312. konačno bile osumnjičene za jeres“, verovatno zbog netolerancije crkve prema ženama koje su izmicale muškoj kontroli. Beguine su vremenom nestale, „proterane iz postojanja crkvenom osudom“. (Neel 1989: 324–27, 329, 333, 339)

Crkva je u ranom srednjem veku i dalje bila donekle popustljiva prema tim praksama, svesna da žene na taj način mogu pokušati da ograniče rađanje iz ekonomskih razloga. Tako se u *Decertum* biskupa Burkharta iz Vormsa (oko 1010), posle ritualnog pitanja

„Da li ste uradile ono što neke žene imaju običaj da čine, kada se sparuju i onda hoće da umore svoju čeljad, svojim *maleficia* i biljkama, kojima ubijaju ili odsecaju zametak, ili pomoću kojih, ako još nisu začele, pokušavaju da ne začnu?“

okrivljenoj osobi određuje kazna od deset godina; ali se i primećuje da je „velika razlika ako je ona neka sirota žena, koja je postupila tako jer joj je teško prehraniti se ili neka koja je to učinila da bi prikriila zločin preljube.“ (*Ibid.*)

Ipak, stvari su se drastično promenile čim je kontrola nad reprodukcijom počela da prerasta u pretnju za ekonomsku i društvenu stabilnost, kao što se to dogodilo posle demografske katastrofe koju je izazvala Crna smrt, apokaliptička epidemija kuge, koja je između 1347. i 1352. pokosila više od trećine evropskog stanovništva. (Ziegler 1969: 230)

Kasnije ćemo videti kakvu je ulogu ta demografska katastrofa imala u „krizi radne snage“ iz poznog srednjeg veka. Ovde možemo primetiti da su posle širenja kuge seksualni aspekti jeresi postali još naglašeniji u osudama (od strane crkve) i groteskno izobličeni, što je nagovestilo kasnije prikaze veštičjeg sabata. Sredinom XIV veka, inkvizitorski izveštaji se više nisu zadovoljavali optuživanjem jeretika zbog sodomije i seksualnih sloboda. Ovi su sada bili optuživani i za obožavanje životinja, uključujući i ozloglašeni *bacium sub cauda* (poljubac ispod repa), za uživanje u orgijastičkim obredima, noćno letenje i žrtvovanje dece. (Russell 1972) Inkvizitori su izveštavali i o postojanju sekti obožavalaca đavola, luciferijanaca. Prema zapisima sa tih procesa, koji obeležavaju prelaz sa proganjanja jeresi na lov na veštice, figura jeretika sve više poprima lik žene, tako je do početka XV veka glavna meta progona jeretika postala veštica.

Ipak, to nije bio kraj jeretičkog pokreta. Njegovo konačno uništenje usledilo je 1533, kada su anabaptisti pokušali da osnuju Božji Grad u nemačkom gradu Minsteru. Taj pokušaj je ugušen u krvi, posle čega je usledio talas nemilosrdnih odmazdi nad proleterskim pobunama širom Evrope. (Po-chia Hsia 1988a: 51–69)

Sve do tada, ni žestoki progoni, niti demonizacija jeresi nisu mogli da spreče širenje jeretičkih uverenja. Prema Antoninoniju di Stefanu, ekskomunikacija, zaplena imovine, mučenje, smrt na lomači, krstaški pohodi protiv jeretika – nijedna od tih mera nije mogla da podrije „neizmernu vitalnost i popularnost“ *hearetica pravitatis* (jeretičkog zla). (di Stefano 1950: 769) „Nema nijedne komune“, pisao je početkom XIII veka biskup Jakov iz Vitrija (Jacques de Vitry), „u kojoj jeres nema svoje pristalice, svoje braniocce i vernike.“ Čak i posle krstaškog pohoda protiv albižana 1215, koji je uništio mnoga uporišta katara, jeres je (zajedno sa islamom) ostala glavni neprijatelj i pretnja s kojom je crkva morala da se suočava. Njene pristalice su dolazile iz svih sfera života: seljaštva, nižeg sveštenstva (koje se poistovećivalo sa siromašnima i unosilo u njihove borbe jezik Jevandelja), gradskog stanovništva, čak i iz nižeg plemstva. Ali, narodna jeres je prevashodno bila fenomen niže klase. Okruženje u kojem je cvetala činili su ruralni i urbani proleterijati: seljaci, obučari i tekstilni radnici, „među kojima je (jeres) propovedala jednakost, podstičući njihov pobunjenički duh proročkim i apokaliptičnim predviđanjima“. (*Ibid.*: 776)

Predstavu o popularnosti jeretika možemo steći i na osnovu suđenja koje je Inkvizicija sprovodila još tokom tridesetih godina XIV veka, na području Trenta, u severnoj Italiji, protiv onih koji su pružili gostoprinstvo Apostolskoj braći, kada je njihov vođa, fra Dolčino, trideset godina ranije, prolazio kroz tu oblast. (Orioli 1993: 217–37) U vreme njegovog dolaska, mnoga vrata su bila otvorena da bi pružila utočište za Dolčina i njegove sledbenike.

Godine 1304, kada je ponovo najavio dolazak svete vladavine siromaštva i ljubavi, Dolčino je osnovao zajednicu u planinama nadomak Verčelija (Pijemont). Lokalni seljaci, koji su se već pobunili protiv biskupa iz Verčelija, pružili su mu podršku. (Mornese i Buratti 2000) Pune tri godine Dolčinove pristalice su se opirale krstaškim pohodima i blokadi koju je protiv njih podigao biskup – sa ženama koje su se borile rame uz rame sa muškarcima. Na kraju, bili su pobeđeni glađu i nadmoćnim snagama koje je crkva mobilisala protiv njih. (Lea 1961: 615–20; Hilton 1973: 108) Onog dana kada su ih trupe biskupa iz Verčelija konačno savladale, „više od hiljadu jeretika spaljeno je na lomačama ili se udavilo u reci ili stradalo od mača, najstrašnijom smrću“. Dolčinova saputnica, Margerita, bila je sporo sprovedena planinskim stazama i postepeno čerečena, da bi se pružio primer lokalnom stanovništvu. (Lea 1961: 620)

Borbe u gradovima

Nisu samo žene i muškarci već i seoski i gradski radnici u jeretičkom pokretu prepoznali zajednički cilj. To zajedništvo interesa, među ljudima za koje bi se inače moglo pretpostaviti da imaju različite probleme i težnje, može se objasniti s više strana. Prvo, u srednjem veku je postojala tesna veza između grada i sela. Mnogi građani bili su bivši kmetovi koji su se preselili ili pobešli u grad, u potrazi za boljim životom; odatle su, baveći se svojim zanatima, nastavili da rade na zemlji, naročito u vreme žetve. Njihove misli i žudnje i dalje su bile duboko oblikovane životom na selu i njihovom očuvanom vezom sa zemljom. Seljake i gradske radnike je povezivala i činjenica da su bili potčinjeni istim političkim vladarima, budući da su se do XIII veka (naročito u severnoj i centralnoj Italiji) seosko plemstvo i gradska trgovačka aristokratija izmešali i stopili u jedinstvenu strukturu vlasti. Ta situacija je među radnicima podstakla uzajamno razumevanje i solidarnost. Tako su seljaci, kad god bi se pobunili, uz sebe imali zanatlije i fizičke radnike, kao i sve veću masu gradske sirotinje. Tako je bilo i za vreme seljačkog ustanka u primorskoj Flandriji, koji je počeo 1323. i okončao se juna 1328, pošto su Kralj Francuske i flamansko plemstvo porazili pobunjenike kod Kasela 1327. Kao što primećuje Dejvid Nikolas, „to što su pobunjenici bili su stanju da se bore punih pet godina, može se objasniti samo uključivanjem grada u borbu“. (David Nicholas 1992: 213–214) Zatim dodaje da su se do kraja 1324. seljačkoj pobuni pridružile i zanatlije iz Iprea i Briža:

„Briž, sada pod kontrolom tkača i valjaoničara, preuzeo je upravljanje pobunom od seljaka . . . Započeo je propagandni rat, s monasima i propovednicima koji su govorili masama da je nastupilo novo doba i da su sada jednaki sa aristokratama.“ (*Ibid.*: 213–14)

Drugi seosko-gradski radnički savez bio je onaj koji su formirali „*tišini*“, „razbojnici“ (*les Tuchins* ili *tuchinant*, 1381–1384), koji je delovao u planinama centralne Francuske i u kojem su zanatlije stupile u organizaciju tipičnu za seosko stanovništvo. (Hilton 1973: 128)

Ono što je povezivalo seljake i zanatlije bila je zajednička težnja za ukidanjem društvenih razlika. Kao što piše Norman Kon, to se može videti u najrazličitijim dokumentima:

„U izrekama siromašnih ljudi, koji jadikuju kako 'siromah stalno radi, brine se, zlopati, jeca i nikada se ne smeje od srca, dok se bogataš smeje i peva . . . '

U pučkim komadima, gde se kaže kako 'svaki čovek treba da ima onoliko vlasništva koliko i svaki drugi, a mi sada nemamo ništa što bismo mogli nazvati svojim. Velika gospoda ima sva blaga, dok siroti svet nema ništa, osim patnje i nemaštine . . . '

U najpopularnijim satirama, koje su osuđivale to što 'sudije, starešine, panduri, gradonačelnici – skoro svi oni žive od pljačke. Svi oni gaze siromašne, hoće da ih liše svega. . . Jači pljačka slabijeg. . .' Ili opet: 'Dobri radnici prave pšenični hleb, ali nikada neće moći da ga okuse; ne, sve što dobijaju su mrvice kukuruza, od dobrog vina ostaje im samo talog, a od dobre odeće samo dronjci. Sve što je slasno i dobro odlazi plemićima i popovima. . .'" (Norman Cohn 1970: 99–100)

Te žalbe pokazuju koliko je duboka bila ozlojeđenost ljudi zbog nejednakosti između „velikih“ i „malih riba“, između „debelih“ i „mršavih“, kako se o imućnima i siromašnima govorilo u firentinskom političkom idiomu iz XIV veka. „Dobri ljudi, ništa u Engleskoj ne može, niti će ikada krenuti na dobro sve dok sve stvari ne budu zajedničke, dok ne bude više ni slugu, niti plemića i dok svi ne budemo živeli jednako“, govorio je Džon Bol u vreme kada je pokušavao da organizuje ustanak seljaka u Engleskoj 1381. (*Ibid.*: 199)

Kao što smo videli, glavni izraz težnji ka egalitarnijem društvu bilo je uzdizanje siromaštva i komunizma dobara. Ali, afirmacija egalitarne perspektive odražavala se i u novom stavu prema radu, najviše upravo kod jeretičkih sekti. S jedne strane, tu je bila strategija „odbijanja rada“, koju su usvojili francuski valdenzi (Siromasi iz Liona), kao i članovi nekih konvencionalnih svešteničkih redova (franjevci i njihova frakcija „duhovnjaci“). U težnji da se oslobode svetovnih briga, preživljavali su na osnovu milostinje i komunalne podrške. S druge strane, razvilo se novo vrednovanje rada, naročito fizičkog, koje je svoju najsvesniju formulaciju dobilo u propagandi engleskih lolarada, koji su svoje sledbenike podsećali da „plemići imaju lepe kuće, a mi samo rad i nedaće, ali naš rad je taj iz kojeg sve to dolazi“. (*Ibid.*; Christie-Murray 1976: 114–15)

Nema sumnje da je privlačnost „vrednosti rada“ – što je bila novina u društvu kojim je dominirala vojnička klasa – pre svega delovala kao podsetnik na proizvoljnost feudalne vladavine. Ali, ta nova svest ukazuje i na pojavu novih društvenih snaga, koje su imale ključnu ulogu u rušenju feudalnog sistema.

To vrednovanje rada odražava nastanak urbanog proletarijata, sastavljenog od putujućih zanatlija i šegrtu – koji su radili za zanatlijske gazde i proizvodili za lokalno tržište – ali, pre svega, od nadničarskih fizičkih radnika, koje su bogati trgovci zapošljavali u industrijama namenjenim izvozu. Krajem XIV veka, u Firenci, Sijeni i Flandriji, u tekstilnoj industriji mogle su se naći i koncentracije od po 4.000 radnika (tkača, valjaoničara, farbara). Život u gradu za njih je bio novi oblik kmetstva, ovog puta pod upravom trgovaca tekstilom, koji su strogo kontrolisali njihove aktivnosti i nametali najdespotskiju klasnu vladavinu. Gradski nadničari nisu mogli da osnivaju bilo kakva udruženja i čak im je bilo zabranjeno da se okupljaju na bilo kojem mestu, bilo kojim povodom; nisu mogli da nose oružje, čak ni alate s kojima su radili u svojim zanatima; i nisu mogli da štrajkuju, pod pretnjom smrću. (Pirenne 1956: 132) U Firenci nisu imali građanska prava; za razliku od putujućih zanatlija, nisu bili deo nijedne struke ili gilde i bili su izloženi najokrutnijim zlostavljanjima od strane trgovaca, koji su, pored toga što su kontrolisali grad, vodili i svoje privatne sudove i neometano hapsili, mučili i vešali radnike zbog najmanje neposlušnosti. (Rodolico 1971)

Među tim radnicima srećemo najekstremnije oblike socijalnih protesta i najveću prijemčivost za jeretičke ideje. (*Ibid.*: 56–59) Tokom celog XIV veka, naročito u Flandriji, tekstilni radnici su se neprekidno bunili protiv biskupa, plemstva, trgovaca, čak i protiv najvećih zanatskih gildi. U Brižu, gde su 1348. najveće zanatske gilde preuzele vlast, radnici su nastavili da se bune protiv njih. Godine 1335, u Gentu, pobunu lokalne buržoazije nadvladala je pobuna tkača, koji su pokušali da uspostave „radničku demokratiju“, zasnovanu na odbacivanju svih autoriteta, osim autoriteta onih koji žive od manuelnog rada. (Boissonnade 1927: 310–11) Iako ih je tada porazila impresivna koalicija sila (uključujući princa, plemstvo,

sveštenstvo i buržoaziju), tkaci su se ponovo pobunili 1378. Tada im je uspelo da uspostave nešto što bi se (možda donekle preterano) moglo nazvati prvom „diktaturom proletarijata“ u istoriji. Prema Peter Boasonadu, njihov cilj bio je da pobune „putujuće zanatlije protiv gazdi, nadničare protiv velikih preduzetnika, seljake protiv vlastelina i sveštenstva. Pričalo se da su razmišljali i o istrebljenju cele buržoaske i aristokratske klase, osim dece uzrasta do šest godina.“ (*Ibid.*: 311) Bili su poraženi tek u bici na otvorenom polju, kod Rosebeka 1382, gde je njih 26.000 izgubilo živote. (*Ibid.*)

Događaji u Brižu i Gentu nisu bili izolovani slučajevi. I u Nemačkoj i Italiji radnici su se bunili u svakoj mogućoj prilici, zbog čega je lokalna bužoazija živela u stalnom strahu. U Firenci, godine 1379, radnici su preuzeli vlast, predvođeni „čompima“ (*Ciampi*), fizičkim radnicima iz firentinske tekstilne industrije.³³ I oni su uspostavili radničku upravu, ali ona je potrajala svega nekoliko meseci, pre nego što su 1382. bili potpuno poraženi. (Rodolico 1971) Radnici iz Liježa, u Brabantu (Belgija, Holandija), imali su više uspeha. Godine 1384, plemstvo i bogataši („velikaši“, kako su ih zvali), nemoćni da se odupru pobunama koje su trajale više od jednog veka, konačno su kapitulirali. Od tada „zanatlije potpuno dominiraju gradom“, kao glavni arbitri u lokalnoj vlasti. (Pirenne 1937: 201; takođe, Fritz Roerig, *The Medieval Town*, 1967:91; *Die Europäische Stadt im Mittelalter*, 1932) Zanatlije su podržali i pobunjene seljake u primorskoj Flandriji, u borbi koja je trajala od 1323. do 1328, koju Piren opisuje kao „autentični pokušaj socijalne revolucije“. (*Ibid.*: 195) Prema jednom flamanskom svedoku, čija je klasna pripadnost očigledna, „kuga pobune bila je takva da se ljudima ogadio život.“ (*Ibid.*: 196) Tako su, između 1320. i 1332, „dobri ljudi“ iz Iprea preklinjali kralja da ne dopusti rušenje unutrašnjeg gradskog bastiona, unutar čijih su zidina živeli, zato što ih je on štitio od „prostog sveta“. (*Ibid.*: 202–03)

Crna smrt i kriza radne snage

Prekretnicu u srednjovekovnim borbama donela je Crna smrt, koja je ubila između 30 i 40 procenata evropske populacije. (Ziegler 1969: 230) Nastupivši odmah posle Velike gladi 1315–1322, koja je oslabila otpornost ljudi na bolest (Jordan 1996), ta nezabeležena demografska katastrofa duboko je izmenila društveni i politički život Evrope i praktično označila početak nove ere. Društvene hijerarhije bile su izokrenute, usled izjednačavajućeg efekta širenja bolesti. Bliskost smrti je podrila i društvenu disciplinu. Suočeni s mogućnošću iznenadne smrti, ljudi nisu marili za rad ili za poštovanje društvenih i seksualnih pravila,

³³ Čompi su bili oni koji su prali, češljali i voštali vunu, tako da se može dalje obrađivati. Smatrani su za proste radnike i imali najniži društveni status. „Ciampo“ je pogrdni izraz, koji znači biti prljav i bedno obučen, verovatno zbog činjenice da su čompi radili polunagi i uvek umazani mašću i farbom. Njihova pobuna je počela u julu 1382, a varnica je bila vest da je jedan od njih, Simončino (Simoncino), bio uhapšen i mučen. Pričalo se da je od njega mučenjem iznuđeno priznanje da su čompi održali tajni sastanak, na kojem su se, poljubivši jedni druge u usta, zakleli da će braniti jedni druge od zlostavljanja poslodavaca. Kada su čuli za Simončinovo hapšenje, radnici su pohitali ka zdanju vunarske gilde (*Palazzo dell'Arte*) i zahtevali da njihov drug bude oslobođen. Pošto su izdejstvovali njegovo oslobođenje, zauzeli su zgradu gilde, postavili straže na Ponte Vekio (čuveni most u Firenci) i sa prozora gilde okačili znamenja „nižih gildi“ (*arti minori*). Zauzeli su i gradsku većnicu, gde su, kako su pričali, otkrili odaju punu omći, koje su navodno bile namenjene njima. Pošto su naizgled preuzeli kontrolu, čompi su sastavili peticiju u kojoj su tražili da uđu u vlast, da više ne budu kažnjavani odsecanjem ruke zbog neplaćanja dugova, da bogataši plaćaju veće poreze i da telesna kazna bude zamenjena globom. U prvoj nedelji avgusta osnovali su miliciju i uveli još tri staleža, a uporedo su tekle i pripreme za izbore, na kojima bi prvi pit učestvovali i predstavnici čompija. Ali, njihova vlast je trajala svega mesec dana. Vunarski magnati su ih ostavili bez posla i tako ih doveli do gladovanja. Posle poraza, mnogi su bili uhapšeni, obešeni ili pogubljeni odsecanjem glave; mnogo više njih je moralo da napusti grad i taj egzodus je označio početak opadanja vunarske industrije u Firenci. (Rodolico 1971: passim)

već su pokušavali da se što bolje provedu, zabavljajući se što su duže mogli, bez razmišljanja o budućnosti.

Ipak, najvažnija posledica kuge bilo je zaoštavanje krize radne snage, pokrenute klasnim sukobima. Naime, desetkovanje radne snage učinilo je rad izuzetno oskudnim, kritično povećalo njegovu cenu i učvrstilo rešenost ljudi da razbiju okove feudalne vladavine.

Prema Kristoferu Dajeru, oskudica radne snage izazvana epidemijom dovela je do promene odnosa snaga u korist nižih klasa. Dok je zemlje bilo malo, seljaci su se mogli držati pod kontrolom, pod pretnjom izbacivanja. Ali, kako je stanovništvo sada bilo desetkivano, a zemlje bilo u izobilju, pretnje vlastelina više nisu imale nikakve ozbiljne posledice, pošto su seljaci mogli da se slobodno kreću i pronađu novu zemlju koju bi obrađivali. (Dyer 1968: 26) Tako su, dok je letina trulila, a stoka slobodno lutala poljima, seljaci i zanatlije iznenađeno postali gospodari situacije. Na nov razvoj ukazivali su i štrajkovi zakupaca, pojačani pretnjama masovnim odlaskom na drugu zemlju ili u grad. Vlastelinske hronike lakonski beleže kako su seljaci „odbijali da plate“ (*negant solve*). U njima je zabeleženo i da seljaci „više ne poštuju običaje“ (*negant consuetudines*) i da su ignorisali naređenja vlastelina da im poprave kuće, očiste kanale ili krenu u poteru za odbeglim kmetovima. (*Ibid.*: 24)

Do kraja XIV veka, neplaćanje zakupa i odbijanje obaveza postali su kolektivni fenomen. Cela sela su se organizovala da bi zajedno obustavila plaćanje globa, poreza i „tolidža“; nisu više priznavala obavezu komutacije ili presude vlastelinskih sudova, tih glavnih instrumenata feudalne vlasti. U tom kontekstu, kvantitet zakupa i neizvršenih obaveza postao je manje važan od činjenice da je klasni odnos, na kojem je počivala feudalna vlast, bio podriven. Evo kako je početkom XVI veka jedan pisac, čije reči odražavaju stanovište plemstva, sažeto opisao tu situaciju:

„Seljaci su suviše imućni . . . ne znaju šta znači poslušnost; više ne mare za zakon, hoće da plemstva više ne bude . . . i oni bi da odlučuju o tome koliki bismo zakup trebalo da ubiramo od naše zemlje.“ (*Ibid.*: 33)

Kao odgovor na povećanu cenu rada i obaranje feudalne rente, preduzeti su razni pokušaji da se poveća iskorišćavanje rada, bilo kroz ponovno uvođenje radne obaveze, bilo, kao u nekim slučajevima, obnavljanjem robovlasništva. U Firenci je uvoz robova bio odobren 1366.³⁴ Ali, takve mere su samo zaoštrile klasni sukob. Englesko plemstvo je pokušalo da obuzda cenu rada pomoću Statuta o radu, koji je ograničavao maksimalnu nadnicu, što je izazvalo Seljački ustanak 1381. Ustanak se širio iz okruga u okrug i završio maršem hiljada seljaka od Kenta do Londona, koji su hteli da „popričaju sa Kraljem“. (Hilton 1973; Dobson 1983) Između 1379. i 1382, u Francuskoj se podigao „vihor revolucije“. (Boissonnade 1927: 314) Proleterska pobuna je eksplodirala u Bezijeru, gde je četrdeset tkača i obućara bilo obešeno. Pobunjeni radnici iz Monpeljea su poručili da će „do Božića prodavati hrišćansko meso po ceni od šest para za pola kile“. Pobune su izbile u Karaksonu, Orleanu, Amijenu, Turneu, Ruanu i konačno u Parizu, gde je 1413. na vlast došla „radnička demokratija“.³⁵

³⁴ Posle talasa Crne smrti, svaka evropska zemlja počela je da osuđuje dokolicu i kažnjava skitnju, prosjačenje i odbijanje rada. Engleska je u tom pogledu preuzela inicijativu, donošenjem Statuta iz 1349, koji je osuđivao visoke nadnice i besposličarenje i propisivao da oni koji nisu radili i nemaju sredstava za izdržavanje moraju prihvatiti rad. Slična uredba je doneta i u Francuskoj 1351, koja je ljudima preporučivala da ne daju hranu ili prenočište zdravim prosjacima i skitnicama. Dodatna uredba iz 1345. propisivala je da oni koji nastave da besposličare, provode vreme u krčmama, kockaju se ili prose, moraju početi da rade ili će trpeti posledice; lakši prestupnici su bili zatvarani u tamnice, gde su živeli na hlebu i vodi; teži prestupnici su javno izlagani u okovima, a onim najtežim utiskivan je žig na čelo. U francuskom zakonodavstvu pojavio se novi element, koji je postao deo moderne borbe protiv skitnica: prinudni rad. U Kastilji je 1387. doneta uredba koja je privatnicima dopuštala da hapse skitinice i zapošljavaju ih na mesec dana bez nadnice. (Geremek 1985: 53–65)

U Italiji je najvažnija bila pobuna „čompija“, koja je počela u julu 1382. Na neko vreme, tekstilni radnici su prisilili buržoaziju da im ustupi deo vlasti i uveli moratorijum na sve dugove nadničara; proglasili su nešto što je u suštini bila diktatura proletarijata („Božji narod“), iako su uskoro bili poraženi od udruženih snaga plemstva i buržoazije. (Rodolico 1971)

„Kucnuo je čas“ – rečenica koja se često ponavlja u pismima Džona Bola – dobro ilustruje duh evropskog proletarijata krajem XIV veka, kada je u Firenci, na zidovima krčmi i radionica, počelo da se pojavljuje kolo sreće, kao simbol skorog preokreta.

U tom procesu, politički horizont i organizacione dimenzije seljačkih i zanatlijskih borbi su se proširili. Pobunili su se celi regioni, koji su osnivali veća i regrutovali vojske. Seljaci organizovani u bande povremeno su napadali vlastelinska stada i uništavali arhive, s pisanim tragovima o njihovoj kmetovskoj službi. Do početka XV veka, sukobi između seljaka i plemstva pretvorili su se u prave ratove, kao što je bio *remensas* u Španiji, koji je trajao od 1462. do 1486.³⁶ Godine 1476. u Nemačkoj počinje ciklus „seljačkih ratova“, zaverom koju je predvodio Hans Behajm (Hans Boenheim; takođe Behem ili Böhm) iz Niklashauzena, poznat i kao „Hans Frulaš“. To je eskaliralo u četiri krvave pobune, pod vođstvom *Bundschuh* („Seljačkog saveza“), između 1493. i 1517, a kulminiralo velikim ratom, koji je trajao od 1522. do 1525. i zahvatio četiri zemlje. (Engels 1977; Blickle 1977)

U svim tim slučajevima pobunjenici se nisu zadovoljavali zahtevima za ograničavanjem feudalne vladavine, niti pukim pogađanjem oko boljih životnih uslova. Njihov cilj je bio ukidanje vlasti feudalnih gospodara. „Stari zakon se mora ukinuti“, objavili su seljaci za vreme ustanka u Engleskoj 1381. Do početka XV veka, makar u Engleskoj, kmetstvo i ropstvo zaista su skoro nestali, iako je pobuna bila politički i vojno poražena, a njene vođe surovo pogubljene. (Titow 1969: 47)

Ono što je usledilo bilo je opisivano kao „zlatno doba evropskog proletarijata“ (Marx 1909, Vol. 1; Braudel 1967: 128ff.), u oštrm kontrastu spram kanonskih prikaza XV veka, koji je ikonografski ovekovečen prizorom plesa smrti i *memento mori* (lat., „seti se da si smrtan“).

Torold Rodžers (Thorold Rogers) je u svojoj čuvenoj studiji nadnica i životnih uslova u srednjovekovnoj Engleskoj izneo utopijsku sliku tog perioda. „Nikada ranije“, pisao je Rodžers, „nadnice (u Engleskoj) nisu bile tako visoke, a hrana tako jeftina.“ (Rogers 1894: 326ff) Radnici su ponekad bili plaćeni za svaki dan u godini, iako nedeljom i za vreme mnogih praznika nisu radili. Hranili su ih poslodavci, a bio im je isplaćivan i *viaticum*, nadoknada za dolaženje na posao i povratak kući, za svaki pređeni kilometar. Pored toga, tražili su da budu isplaćivani u novcu i da rade samo pet dana nedeljno.

Kao što ćemo videti, ima razloga za oprez kada je reč o razmerama te kornukopije („rog obilja“; *prim. prev.*). Ipak, za veliki deo evropskog seljaštva, XV vek je bio period nezabeležene društvene moći. Ne samo da im je oskudica radne snage donela vodeću ulogu već je i sam prizor poslodavaca u konkurentskoj borbi oko njihovih usluga osnažio njihovo

³⁵ Koncept „radničke demokratije“ može delovati neumesno kada se primeni na te oblike uprave. Ali, treba imati u vidu da u Sjedinjenim Državama, koje se često smatraju za demokratsku zemlju, nijedan industrijski radnik još nije postao predsednik i da se najviša vladina tela sastoje isključivo od predstavnika ekonomske aristokratije.

³⁶ *Remensas* je bila otkupnina koju su kmetovi u Kataloniji morali da plate da bi napustili imanje. Posle Crne smrti, seljaci koji su plaćali *remensas* morali su da plaćaju i novi porez zvani „pet loših običaja“ (*los malos usos*), koji se u početku nije primenjivao tako dosledno. (Hilton 1973: 117–18) Novi porezi i sukobi oko korišćenja napuštenih imanja bili su uzrok produženog, regionalnog rata, u kojem su katalonski seljaci regrutovali jednog muškarca iz svakog trećeg domaćinstva. Ojačali su svoje veze zakletvama, donosili odluke na seljačkim većanjima i, da bi zastrašili zemljoposjednike, postavljali krstove i druge zastrašujuće znake po poljima. U poslednjoj fazi rata tražili su ukidanje rente i utvrđivanje seljačkih vlasničkih prava. (*Ibid.*: 120–21; 133)

samovrednovanje i izbrisao vekove poniženja i potčinjenosti. „Skandal“ visokih nadnica koje su radnici zahtevali, mogao se, u očima poslodavaca, porediti samo s novom arogancijom koju su ovi pokazivali – s njihovim odbijanjem da rade ili da nastave da rade nakon što bi zadovoljili svoje potrebe (što su sada, s većim nadnicama, mogli da postignu brže); njihovom čvrstom rešenosti da iznajme svoju radnu snagu samo za ograničene poslove, umesto na duže vreme; njihovim traženjem drugih pogodnosti, pored nadnica; i s njihovim razmetljivim oblačenjem, zbog kojeg se, prema žalopijkama savremenih društvenih kritičara, nisu mogli razlikovati od vlastelina. „Sluge su sada gospodari, a gospodari sluge“, žalio se Džon Gover (John Gower) u *Mirour de l'omme* (Ogledalo čovečanstva, 1378), „seljaci žele da oponašaju slobodnjake i oblače se u njihovu odeću.“ (Hatcher 1994: 17)

Položaj bezemljaša takođe se popravio posle Crne smrti. (Hatcher 1994) To nije bio samo engleski fenomen. Godine 1348, kanonici (crkveni „pravnici“; *prim. prev.*) iz Normandije žalili su se kako ne mogu pronaći nikog ko bi obrađivao njihovu zemlju, a da ne traži više nego što je šestoro slugu zarađivalo početkom veka. Nadnice su se udvostručile i utrostručile i u Italiji, Francuskoj i Nemačkoj. (Boissonnade 1927: 316–20) U rajnskim i podunavskim zemljama dnevna poljoprivredna nadnica izjednačila se s prodajnom cenom svinje ili ovce, a te nadnice su važile i za žene, budući da se razlika između ženskih i muških zarada drastično smanjila neposredno posle Crne smrti.

Za evropski proletarijat to nije značilo samo dostizanje životnog standarda koji je sve do XIX veka ostao neprevaziđen i ukidanje kmetstva. Do kraja XIV veka, vezanost za vlastelinsku zemlju je praktično nestala. (Marx 1909, Vol. 1: 788) Kmetove su svuda zamenili slobodni seljaci – vlasnici prava na zemlju ili zakupci – koji su rad prihvatili samo za znatnu nadoknadu.

Seksualna politika, uspon države i kontrarevolucija

Ipak, do kraja XV veka, kontrarevolucija je zahvatila sve nivoe društvenog i političkog života. Političke vlasti su prvo pokušale da pridobiju najmlađe i najbuntovnije radnike, uz pomoć podmukle seksualne politike, koja je ovima omogućavala slobodan pristup seksu i klasni antagonizam pretvorila u antagonizam prema proleterskim ženama. Kao što je pokazao Žak Rosijo, u *Srednjovekovnoj prostituciji* (Jacques Rossiaud, *La Prostitution médiévale*, 1988), gradske vlasti u Francuskoj su praktično *dekriminalizovale silovanje*, pod uslovom da su žrtve bile žene iz niže klase. U XIV veku, za silovanje neudate proleterske žene u Veneciji se retko kada dobijalo nešto više od packi, čak i u čestim slučajevima grupnog silovanja. (Ruggiero 1989: 91–108) Isto važi i za većinu gradova u Francuskoj. Tamo je grupno silovanje proleterskih žena postalo uobičajena praksa, a silovatelji su to radili otvoreno i bučno, kada bi u parovima ili grupama od čak petnaest članova upadali noću u domove žrtava ili ih vukli niz ulice, a da pri tom nisu ni pokušavali da se sakriju ili preruše. Oni koji su upražnjavali taj „sport“ bili su mlade putujuće zanatlije ili kućne sluge, kao i sinovi imućnih porodica, ali bez prebijene pare u džepu, dok su žrtve bile siromašne devojke, koje su radile kao sluškinje ili pralje, i za koje se pričalo da ih njihove gazde „čuvaju za sebe“. (Rossiaud 1988: 22) U proseku, polovina gradske muške omladine bi u nekom trenutku bila uključena u te napade, koje Rosijo opisuje kao neku vrstu klasnog protesta, odnosno, kao sredstvo kojim su proleterski muškarci – prisiljeni da tokom mnogih godina odlažu brak zbog svog ekonomskog položaja – pokušavali da „uzmu ono što im pripada“ i tako se osvete bogatima. Ali, posledice su bile destruktivne za sve radnike, zato što je državno ohrabrivano silovanje podrilo klasnu solidarnost ostvarenu tokom antifeudalne borbe. Ne treba da čudi to što su nemiri do kojih je dolazilo zbog takve politike (larma,

bande mladića koje noću tamaraju ulicama u potrazi za avanturom i narušavaju javni mir), za vlasti, opsednute strahom od gradskih pobuna i verovanjem da bi siromašni, ako preuzmu upravu, oteli njihove žene i raspolagali njima zajednički, izgledali kao mala cena za popuštanje društvenih tenzija. (*Ibid.*: 13)

Za proleTERSKE žene, koje su i gospodari i sluge tako galantno žrtvovali, cena koju su morale da plate bila je neizračunljiva. Jednom silovane, nisu mogle da lako povrate svoje mesto u društvu. Njihov ugled bio bi uništen, tako da su morale da napuste grad ili da se odaju prostituciji. (*Ibid.*; Ruggiero 1985: 99) Ali, nisu patile samo one. Legalizacija silovanja stvorila je klimu intenzivne mizoginije, koja je degradirala sve žene, bez obzira na klasnu pripadnost. To je desenzibilizovalo populaciju za nasilje prema ženama i tako pripremlilo teren za lov na veštice, koji počinje u istom periodu. Upravo krajem XIV veka održavaju se prva suđenja vešticama, a Inkvizicija po prvi put beleži postojanje isključivo ženske jeresi i sekte obožavateljki đavola.

Drugi aspekt te seksualne politike razdora, koju su prinčevi i gradske vlasti sprovodili da bi razbili radnički protest, bila je institucionalizacija prostitucije, što se ogledalo u otvaranju gradskih javnih kuća, koje su se brzo proširile Evropom. Podstaknute savremenom politikom visokih nadnica, javne kuće pod državnom upravom bile su viđene kao dobar lek za nezadovoljstvo proleTERSKE omladine, koja je u „la Grand Maison“ – kako su se državne javne kuće zvale u Francuskoj – mogla da uživa u privilegiji ranije rezervisanoj za starije muškarce. (Rossiaud 1988) Smatralo se i da su gradske javne kuće lek za homoseksualnost (Otis 1985), koja se u nekoliko evropskih gradova (na primer, u Padovi i Firenci) upražnjavala veoma široko i otvoreno, ali od koje je posle Crne smrti počelo da se zazire, kao od uzroka depopulacije.³⁷

Tako su između 1350. i 1450, u svakom gradu i varošici u Italiji i Francuskoj, bile otvorene državno upravljane, od poreza finansirane javne kuće, koje su po broju daleko premašivale one iz XIX veka. Samo u Amijenu, godine 1453, postojale su 53 javne kuće. Pored toga, ukinuta su sva ograničenja i kazne u vezi sa prostitucijom. Prostitutke su sada mogle da traže mušterije u svim delovima grada, čak i ispred crkve, za vreme mise. Nisu više morale da se pridržavaju posebnih pravila u oblačenju ili da nose vidljive oznake, zato što je prostitucija bila zvanično priznata kao javna delatnost. (*Ibid.*: 9–10)

Čak je i crkva počela da na prostituciju gleda kao na legitimnu aktivnost. Za državne javne kuće se verovalo da predstavljaju protivotrov za orgijastičke seksualne prakse jeretičkih sekta i sodomiju, kao i da štite porodični život.

³⁷ Tako je širenje javnih kuća bilo praćeno kampanjom protiv homoseksualaca, koja je stigla čak i do Firence, gde je homoseksualnost bila važan deo društvenog tkiva i „privlačila muškarce svih dobi, bračnog statusa i društvenog položaja“. Homoseksualnost je u Firenci bila toliko popularna, da su prostitutke često nosile mušku odeću da bi privukle mušterije. Znaci promene u Firenci bile su dve inicijative koje su vlasti pokrenule 1403, kojima je grad zabranio „sodomitima“ da obavljaju javne funkcije i osnovao nadzornu komisiju za iskorenjivanje homoseksualnosti: Kancelariju za pristojnost. Ali, značajno je da su glavni korak te kancelarije bile pripreme za otvaranje nove javne kuće, tako da su do 1418. vlasti i dalje tragale za sredstvima za iskorenjivanje sodomije „iz grada i okruga“. (Rocke 1997: 30–32, 35) O promociji državno finansirane prostitucije od strane firentinskih vlasti, kao leku za opadanje populacije i „sodomiju“, videti i rad Richarda C. Trexlera (1993): „Kao i drugi italijanski gradovi iz XV veka, Firenca je verovala da se zvanično sponzorisanu prostitucija borila protiv dva neuporedivo veća moralna i društvena zla: muške homoseksualnosti – za čije se upražnjavanje smatralo da ukida razliku između polova, a s njom i sve ostale razlike i pravila ponašanja – i opadanja potčinjene populacije, usled nedovoljnog broja brakova.“ (str. 32) Trexler ukazuje da se ista sprega između širenja homoseksualnosti, opadanja populacije i sponzorisanja javne prostitucije može naći i u Luki (Toskana), Veneciji i Sijeni, krajem XIV i početkom XV veka, i da je porast broja i društveni uticaj prostitutki vremenom postali problem. Prema tome, dok su, „početkom XV veka propovednici i državnici (iz Firence) čvrsto verovali kako nijedan grad u kojem muškarci i žene izgledaju isto ne može dugo opstati . . . vek kasnije su se pitali da li može opstati ako se žene iz (više) klase ne mogu razlikovati od prostitutki iz javne kuće.“ (*Ibid.*: 65)

Iz današnje perspektive teško je proceniti koliko je igranje na „kartu seksa“ pomoglo državi da disciplinuje i podeli srednjovekovni proletarijat. Ono što je sigurno jeste da je taj seksualni „New Deal“ bio deo šireg procesa, koji je, u odgovoru na zaoštavanje društvenih sukoba, vodio ka centralizaciji države, kao jedinog činioca sposobnog da se suprotstavi opštem otporu i sačuva klasne odnose.

U tom procesu, kao što ćemo videti kasnije u ovom radu, država postaje glavni menadžer klasnih odnosa i nadzornik reprodukcije radne snage – što je uloga koju nastavlja da igra i danas. U tom svojstvu, državni službenici u mnogim zemljama donose zakone koji ograničavaju cenu rada (tako što utvrđuju maksimalnu nadnicu), zabranjuju lutanje (sada strogo kažnjivo) (Geremek 1985: 61ff) i ohrabruju radnike da se reprodukuju.

Sve žešći klasni sukobi na kraju su doveli do stvaranja novog saveza između buržoazije i plemstva, bez kojeg se proleTERSKE pobune možda ne bi mogle ugušiti. Zaista je teško prihvatiti mišljenje, koje se često čuje među istoričarima, da te borbe nisu imale šanse na uspeh usled ograničenosti svojih političkih horizonata i „konfuzne prirode njihovih zahteva“. U stvarnosti, ciljevi seljaka i zanatlija bili su sasvim jasni. Tražili su da „svaki čovek ima isto koliko i drugi“ (Pirenne 1937: 202), a da bi ostvarili taj cilj, udruživali su se sa svima koji „nisu imali šta da izgube“, delujući usklađeno, u različitim oblastima, ne zazirući od sukoba s dobro obučanim vojskama plemstva, uprkos nedostatku ratničkog umeća.

Ako su bili poraženi, onda je to bilo zato što su se sve sile feudalne vlasti – plemstvo, crkva i buržoazija – udružile protiv njih, uprkos svojim tradicionalnim podelama, iz straha od proleTERSKE pobune. Ta slika koju smo nasledili, o buržoaziji u neprekidnom ratu s plemstvom, koja na svom barjaku ističe zahtev za jednakošću i demokratijom, veoma je iskrivljena. Do kasnog srednjeg veka, gde god da pogledamo, od Toskane do Engleske i Brabanta, vidimo kako buržoazija već sklapa savez sa plemstvom u podjarmljivanju nižih klasa.³⁸ Naime, u seljacima i demokratski orijentisanim tkačima i obučarima iz gradova, buržoazija je prepoznala neprijatelja mnogo opasnijeg od plemstva – neprijatelja zbog koga su buržujci bili spremni da žrtvuju čak i njima tako dragu političku autonomiju. Prema tome, posle dva veka borbi za sticanje punog suvereniteta unutar gradskih zidina, urbana buržoazija je bila ta koja je ponovo uspostavila vlast plemstva, dobrovoljno se potčinjavajući vladavini prinčeva, što je bio prvi korak na putu ka apsolutističkoj državi.

³⁸ U Toskani, gde je demokratizacija političkog života otišla dalje nego u bilo kojem drugom delu Evrope, do polovine XV veka došlo je do preokreta u toj tendenciji i obnavljanja vlasti plemstva, čime je trgovačka buržoazija htela da spreči uspon nižih klasa. Do tog vremena, došlo je do organskog stapanja između trgovačkih i plemićkih porodica, preko brakova i podele povlastica. To je ukinulo društvenu mobilnost, koja je bila glavno dostignuće urbanog društva i komunalnog života u srednjovekovnoj Toskani. (Luzzati 1981: 187, 206)

Akumulacija rada i degradacija žena

Stvaranje „razlike“ u „prelasku na kapitalizam“

„Pitam se, ne potiču li svi ratovi, krvoprolića i beda od toga kada je jedan čovek pokušao da zagospodari drugim? . . . I neće li ta beda nestati . . . kada svi ogranci čovečanstva budu gledali na zemlju kao na zajedničko blago.“ – Džerard Vinstenli, *Novi zakon pravednosti*, 1649 (Gerrard Winstanley, *New Law of Righteousness*)

Ona je za njega bila fragmentirana roba, o čijim se osećanjima i izborima retko kada vodilo računa: njena glava i srce bili su odsečeni od njenih leđa i ruku, odvojeni od njenog trbuha i vagine. Njena leđa i mišići bili su prisiljeni na poljski rad . . . od njenih ruku se tražilo da neguju i hrane belog čoveka . . . Njena vagina, koja je služila za seksualno uživanje, bila je kapija njene utrobe, koja je bila predmet njegove kapitalne investicije – kapitalna investicija bio je seksualni čin, a tako nastalo dete, akumulirani višak . . .“ – Barbara Omolejd, „Srce tame“, 1983. (Barbara Omolade, „Heart of Darkness“, *Powers of Desire: The Politics of Sexuality*, uredile Ann Snitow, Christine Stansell i Sharon Thompson, New York: Monthly Review Press, 1983)

Uvod

Razvoj kapitalizma nije bio jedini mogući odgovor na krizu feudalne vladavine. Širom Evrope, veliki komunalistički socijalni pokreti i pobune protiv feudalizma nosili su sa sobom obećanje novog, egalitarnog društva, izgrađenog na temeljima društvene ravnopravnosti i saradnje. Ipak, do 1525, njihov najsnažniji izraz, „Seljački ratovi“ u Nemačkoj ili, kako ih je nazvao Peter Blikle (Peter Blickle), „revolucija običnog čoveka“, bio je skršen.³⁹ U odmazdi je masakrirano skoro sto hiljada pobunjenika. Zatim, 1535, „Novi Jerusalim“, pokušaj anabaptista iz Minstera da carstvo božije ostvare na zemlji, takođe završava krvoprolićem, pri čemu je pokret verovatno bio prethodno podriven iznutra, patrijarhalnim zaokretom njegovih vođa, koji su uveli poligamiju i tako izazvali protivljenje žena u svojim redovima.⁴⁰

³⁹ Peter Blikle kritikuje koncept „seljačkog rata“, s obzirom na socijalni sastav te revolucije, koja je u svojim redovima imala mnogo zanatlija, rudara i intelektualaca. Seljački rat kombinuje ideološku istančanost, izraženu u dvanaest „tačaka“ koje su istakli pobunjenici, i snažnu vojnu organizaciju. Dvanaest „tačaka“ su uključivale: odbijanje kmetovske vezanosti za zemlju, smanjivanje poreza, ukidanje zakona o lovokrađi, pravo na sakupljanje drva, olakšavanje radne obaveze, smanjivanje renti, pravo na korišćenje zajedničkih dobara i ukidanje poreza na smrt. (Blickle 1985: 195–201) Izuzetna vojna snaga koju su pobunjenici pokazali delom je poticala od profesionalnih vojnika koji su učestvovali u pobuni, uključujući i *Landsknechte* – čuvene švajcarske vojnike, koji su u to vreme bili elitne plaćeničke trupe u Evropi. *Landsknechte* su predvodili seljačke vojske, stavivši svoje vojno umeće u njihovu službu i, u raznim prilikama, odbijali da se bore protiv pobunjenika. U jednom slučaju, svoje odbijanje su objasnili time što i oni potiču od seljaka i da su oni ti koji ih u vreme mira izdržavaju. Kada je postalo jasno da im se ne može verovati, nemački prinčevi su mobilisali trupe Švapske lige, dovučene iz udaljenijih oblasti, da bi skršili otpor seljaka. O istoriji *Landsknechte* i njihovom učešću u Seljačkom ratu, videti Reinhard Baumann, *I Lanzichenecchi* (1994: 237–256).

⁴⁰ U političkom smislu, anabaptisti su bili spoj „društvenog pokreta iz poznog srednjeg veka i novog antiklerikalnog pokreta, podstaknutog Reformacijom“. Kao i srednjovekovni jeretici, osuđivali su ekonomski individualizam i pohlepu i zalagali se za neku vrstu hrišćanskog komunalizma. Njihovo osvajanje Minstera desilo se neposredno posle Seljačkog rata, kada su se nemiri i gradske pobune proširili iz Frankfurta na Keln i druge gradove severne Nemačke. Godine 1531, zanatlije su preuzeli kontrolu nad Minsterom, prekrstili ga u Novi Jerusalim i pod uticajem prognanih holandskih anabaptista, uspostavili u njemu komunalnu upravu, zasnovanu na deljenju dobara. Kao što piše Po-Čia Hia, dokumenti o Novom Jerusalimu bili su uništeni, tako da o njemu znamo samo

S tim porazima, praćenim širenjem lova na veštice i posledicama kolonijalne ekspanzije, završava se revolucionarni proces u Evropi. Ipak, oružana sila, sama po sebi, nije mogla da spreči krizu feudalizma.

Do poznog srednjeg veka, feudalna ekonomija bila je osuđena na propast, suočena s nagomilavanjem krize koja se protezala duže od jednog veka. Njene razmere možemo da sagledamo na osnovu nekih osnovnih podataka, koji pokazuju da je između 1350. i 1500. došlo do velike promene u odnosima moći između radnika i gazdi. Realna nadnica je porasla za 100%, cene su opale za 33%, rente su takođe zabeležile pad, radni dan se skratio i pojavila se tendencija ka lokalnoj samodovoljnosti.⁴¹ Dokaz o hroničnoj deakumulaciji do koje je došlo u tom periodu jeste i pesimizam tadašnjih trgovaca i zemljoposjednika, kao i mere koje su evropske države preduzimale da bi zaštitile tržišta, suzbile konkurenciju i primorale ljude na rad u nametnutim uslovima. Kao što govore zapisi iz feudalnih vlastelinskih registara, „rad nije vredeo ni doručka“. (Dobb 1963: 54) Feudalna ekonomija nije mogla da se reprodukuje, niti je kapitalističko društvo moglo da „evoluirá“ iz nje, zato što su samodovoljnost i nove, visoke nadnice omogućavali „blagostanje ljudi“, ali „isključivale mogućnost kapitalističkog blagostanja“. (Marx 1909, Vol. 1: 789)

Upravo u odgovoru na tu krizu, evropska vladajuća klasa je pokrenula globalnu ofanzivu, koja je u naredna tri veka promenila istoriju planete i postavila temelje kapitalističkog svetskog sistema, u neumornom pokušaju da prisvoji nove izvore bogatstva, proširi svoju ekonomsku osnovu i nove radnike stavi pod svoju kontrolu.

Kao što znamo, „osvajanje, porobljavanje, pljačka, ubijanje, rečju, sila“, bili su stubovi tog procesa. (*Ibid.*: 785) Zato je koncept „prelaska na kapitalizam“ po mnogo čemu fikcija. Britanski istoričari iz četrdesetih i pedesetih godina XX veka imali su običaj da govore o periodu – od, približno, 1450. do 1650. – u kojem se feudalizam u Evropi raspadao, a da ga nije zamenio neki novi društveno-ekonomski sistem, iako su elementi kapitalističkog društva počeli da poprimaju oblik.⁴² Prema tome, koncept „tranzicije“ pomaže nam da razmišljamo o dugom periodu promena i društvima u kojima je kapitalistička akumulacija koegzistirala s političkim formacijama koje još nisu bile pretežno kapitalističke. Međutim, taj pojam podrazumeva postepeni, linearni razvoj, iako je period na koji se odnosi bio jedan od najkrvavijih i najisprekidanijih u svetskoj istoriji – period u kojem je došlo do apokaliptičnog preobražaja i koji istoričari mogu da opisuju samo najoštrijim rečima: Gvozdeno doba (Kamen), Doba pljačke (Hoskins) i Doba biča (Stone). Pojam „tranzicije“ ne može da evocira promene koje su utrle put napredovanju kapitalizma, kao ni sile koje

na osnovu priča njegovih neprijatelja. Zato ne treba da pretpostavimo da se sve odvijalo kako je rečeno. Prema raspoloživim zapisima, žene iz grada su u početku uživale visok stepen slobode; na primer, „mogle su da se razvedu od svojih nevernih muževa i stupe i nove brakove“. Situacija se promenila 1534, odlukom reformisane vlade da uvede poligamiju, što je izazvalo „aktivno protivljenje“ žena, koje su navodno bile izložene hapšenjima i čak pogubljenjima. (Po-Chia Hisa 1988a: 58–59) Nije jasno zašto je ta odluka doneta. Ali, ta epizoda zaslužuje detaljnije istraživanje, ako se ima u vidu odlučujuća uloga zanatlija u „tranziciji“, u pogledu žena. U stvari, znamo da su se zanatlije u nekoliko zemalja zalagali za proterivanje žena sa nadničarskih radnih mesta, a ništa ne ukazuje ni da su se protivili progonu veštica.

⁴¹ Za porast realnih nadnica i pad cena u Engleskoj, videti North i Thomas (1973: 74). Za kretanje nadnica u Firenci, videti Carlo M. Cipolla (1994: 206). Za pad vrednosti proizvodnje u Engleskoj, videti R. H. Britnel (1993: 156–171). O stagnaciji poljoprivredne proizvodnje u velikom broju evropskih zemalja, videti B. H. Slicher Van Bath (1963: 160–170). Rodni Hilton tvrdi da je u tom periodu došlo do „kontrakcije ruralne i industrijske ekonomije . . . koju je verovatno prvo osetila vladajuća klasa . . . Plemički prihodi, kao i industrijski i trgovački profiti počeli su da opadaju . . . Pobune u gradovima su dezorganizovale industrijsku proizvodnju, a pobune na selu su ojačale otpor seljaka prema plaćanju zakup. Tako su rente i profiti opali još više.“ (Rodney Hilton 1985: 240–241)

⁴² O Morisu Dobu (Maurice Dobb) i debati o prelasku na kapitalizam videti Harvey J. Kaye, *The British Marxist Historians*. New York: St. Martin's Press, 1984, 23–69.

su ih oblikovale. Zato ću taj pojam u ovoj knjizi koristiti pre svega u temporalnom smislu, tamo gde govorim o društvenim procesima koji su karakterisali „feudalnu reakciju“ i razvoj kapitalističkih odnosa, zajedno s Marksovim konceptom „prvobitne akumulacije“, iako se slažem sa onim njegovim kritičarima koji smatraju da moramo ponovo razmotriti marksističko tumačenje te akumulacije.⁴³

Marks je uveo pojam „prvobitne akumulacije“ na kraju prvog toma *Kapitala*, da bi opisao društveno i ekonomsko restrukturiranje koje je evropska vladajuća klasa pokrenula da bi odgovorila na krizu akumulacije, kao i da bi (u polemici sa Adamom Smitom)⁴⁴ utvrdio sledeće: (i) kapitalizam se nije mogao razviti bez prethodne koncentracije kapitala i rada; i da je (ii) razdvajanje radnika od sredstava za proizvodnju, a ne suzdržavanje bogatih, izvor kapitalističkog bogatstva. Prvobitna akumulacija je, prema tome, koristan koncept, zato što povezuje „feudalnu reakciju“ i razvoj kapitalističke ekonomije, i prepoznaje *istorijske* i *logičke* uslove za razvoj kapitalističkog sistema, gde „primitivno“ (prvobitno) ukazuje kako na preduslove za postojanje kapitalističkih odnosa, tako i na određeni vremenski događaj.⁴⁵

Marks je, međutim, analizirao prvobitnu akumulaciju skoro isključivo iz ugla nadničarskog industrijskog proletarijata: po njemu, glavnog protagoniste revolucionarnog procesa njegovog doba i zasnivanja budućeg komunističkog društva. Tako se, u njegovom izlaganju, prvobitna akumulacija suštinski sastoji u otimanju zemlje od evropskog seljaštva i stvaranju „slobodnog“, nezavisnog radnika, iako je priznao sledeće:

„Otkriće zlata i srebra u Americi, istrebljivanje, porobljavanje, sahranjivanje urođeničkog stanovništva u rudnike, početak osvajanja i pljačkanja jugoistočne Azije, pretvaranje Afrike u rezervat za komercijalni lov na crne kože . . . jesu glavni momenti prvobitne akumulacije . . .“ (Marx 1909, Vol. 1: 823)

Marks je uvideo i da „se veliki deo kapitala koji se danas pojavljuje u Sjedinjenim Državama, bez ikakve potvrde o poreklu, do juče nalazio u Engleskoj, kao kapitalizovana krv dece.“ (*Ibid.*: 829–30) Za razliku od toga, u njegovom delu se nigde ne pominju duboke transformacije koje je kapitalizam izazvao u reprodukciji radne snage i društvenom položaju žena. Niti je bilo gde u svojoj analizi prvobitne akumulacije pomenuo „Veliki lov na večitice“ iz XVI i XVII veka, iako je ta državno sponzorirana kampanja zastrašivanja bila

⁴³ U kritičare Marksovog shvatanja „prvobitne akumulacije“ spadaju i Samir Amin (1974) i Marija Mis (Maria Mies, 1986). I dok se Samir Amin fokusira na Marksov evrocentrizam, Marija Mis naglašava Marksovo slepilo za izrabljivanje žena. Drugačija kritika se sreće kod Jana Mulijea Butanga (Yann Moulier Boutang, 1998), koji Marks u zamenu zbog toga što je stvorio utisak da je cilj vladajuće klase u Evropi bio oslobađanje od nepotrebne radne snage. Mulije Butang naglašava da je važno suprotno: otimanje zemlje je imalo za cilj da radnike veže za njihove poslove, a ne da podstakne njihovu mobilnost. Prva brigada kapitalizma – insistira Mulije Butang – oduvek je bila da spreči beg radne snage. (str. 16–27)

⁴⁴ Kao što ukazuje Majkl Perelman (Michael Perelman (1985: 25–26), pojam „prvobitna akumulacija“ u stvari je skovao Adam Smit, a Marks ga je odbacio zbog njegovog aistorijskog karaktera u Smitovoj upotrebi. „Da bi podvukao svoju udaljenost od Smita, Marks je dodao pežorativni prefiks 'takozvana' naslovu poslednjeg dela prvog toma *Kapitala*, koji je posvetio prvobitnoj akumulaciji. U suštini, Marks je odbacio Smitovu mističnu 'prethodnu' akumulaciju, da bi skrenuo pažnju na stvarno istorijsko iskustvo.“

⁴⁵ O odnosu između istorijske i logičke dimenzije „prvobitne akumulacije“ i njegovim implikacijama po savremne političke pokrete, videti: Massimo De Angelis, „Marx and Primitive Accumulation. The Continuous Character of Capital's 'Enclosures'“. Objavljeno u *The Commoner*, N. 2, septembar 2001, www.commoner.org.uk; Fredy Perlman, *The Continuing Appeal of Nationalism*, Detroit, Black & Red, 1985; objavljeno kao Fredy Perlman, „Stalna privlačnost nacionalizma“, *Reprodukcija svakodnevnog života i drugi eseji*, anarhija/ blok 45, 2003, anarhija-blok45.net/zen.com, takođe, kao pojedinačni tekst, u okviru Anarhističke biblioteke, anarhisticka-biblioteka.net (autor Fredy Perlman); i Mitchel Cohen, „Fredy Perlman: Out in Front of a Dozen Dead Oceans“ (neobjavljeni rukopis, 1998).

od ključnog značaja za poraz evropskog seljaštva i ubrzavanje njegovog proterivanja sa zemlje, kojom se do tada raspolagalo zajednički.

U ovom i narednom poglavlju razmatram te procese, naročito u Evropi, i tvrdim sledeće:

1. Oduzimanje sredstava za izdržavanje evropskim radnicima i primoravanje američkih i afričkih urođenika na robovski rad po rudnicima i plantažama „Novog Sveta“ nisu bili jedini načini za stvaranje i „akumuliranje“ svetskog proletarijata.
2. Taj proces je zahtevao transformaciju tela u radnu mašinu i prisiljavanje žena na reprodukciju radne snage. To je, iznad svega, zahtevalo slamanje snage žena, što je, kako u Evropi tako i u Americi, ostvareno kroz istrebljivanje „veštica“.
3. Prema tome, prvobitna akumulacija nije prosto akumulacija i koncentracija upotrebne radne snage i kapitala. To je i *akumulacija razlika i podela unutar radničke klase*, čime hijerarhije zasnovane na rodu, kao i na „rasi“ i uzrastu, postaju konstitutivni elementi klasne vladavine i formiranja modernog proletarijata.
4. Zato kapitalističku akumulaciju ne možemo da poistovetimo sa oslobođenjem radnika, ženskih ili muških, kao što su to (između ostalih) radili mnogi marksisti, ili da u napredovanju kapitalizma vidimo izraz istorijskog progressa. Naprotiv, kapitalizam je stvorio još brutalnije i podmuklije oblike porobljavanja, tako što je u telo proletarijata uneo duboke podele, koje su poslužile za intenziviranje i prikrivanje eksploatacije. Dobrim delom zahvaljujući upravo tim nametnutim podelama – naročito onoj između žena i muškaraca – kapitalistička akumulacija i danas nastavlja da pustoši život u svakom kutku planete.

Kapitalistička akumulacija i akumulacija rada u Evropi

Kapitalizam se, piše Marks, pojavljuje na licu zemlje ogrezao u krvi i prljavštini, od glave do pete. (1909, Vol. 1: 834) I zaista, kada pogledamo početak kapitalističkog razvoja, stičemo utisak da se nalazimo usred nekog ogromnog koncentracionog logora. U „Novom Svetu“ imamo potčinjavanje urođeničkih populacija režmima *mita* i *cuatelchil*,⁴⁶ pod kojima je mnoštvo ljudi bilo primorano da na površinu zemlju iznosi srebro i živu iz rudnika u Huankaveliki i Potosi. U istočnoj Evropi se srećemo sa „drugim kmetstvom“, koje vezuje za zemlju seljake koji nikada ranije nisu bili kmetovi.⁴⁷ U zapadnoj Evropi imamo „ogradi- vanje“, lov na veštice, žigosanje, bičevanje, zatvaranje skitnica i prosjaka u novosagrađene radne i popravne domove, modele budućeg zatvorskog sistema. Na horizontu se ukazuje

⁴⁶ Za opis sistema *encomienda*, *mita* i *catequil*, videti (između ostalog) André Gunder Frank (1978), 45; Steve J. Stein (1982); i Inga Clendinnen (1987). Prema opisu Gunder Franka, *encomienda* je bila „sistem pod kojim je pravo na raspolaganje radom indijanskih zajednica bilo preneto na španske zemljoposjednike.“ Ali, 1548, Španci su „počeli da *encomienda de servicio* zamenjuju sa *repartimiento* (zvanim *catequil* u Meksiku i *mita* u Peruu), koji je od poglavica indijanskih zajednica zahtevao da španskim *juez repartidor* (sudije za raspodelu) obezbede određeni broj radnih dana mesečno. . . Španski zvaničnici su onda tu radnu snagu distribuirali među ovlašćenim preduzetnicima-poslodavcima, od kojih se očekivalo da radnicima isplaćuju neku minimalnu nadnicu.“ (1978: 45) O nastojanjima Španaca u Meksiku i Peruu da obezbede obavezni rad tokom različitih faza kolonizacije i njegovom katastrofalnom uticaju na kolaps urođeničke populacije, videti Gunder Frank (*ibid.*: 43–49)

⁴⁷ Za razmatranje „drugog kmetstva“ videti Immanuel Wallerstein (1974) i Henry Kamen (1971). Ovde je važno naglasiti da su seljaci primorani na novo kmetstvo sada proizvodili za internacionalno tržište žitarica. Drugim rečima, uprkos naizgled nazadnom karakter radnog odnosa koji im je bio nametnut, u tom novom režimu oni su postali sastavni deo kapitalističke ekonomije u razvoju i internacionale kapitalističke podele rada.

uspon trgovine robljem, dok na moru brodovi već prevoze iznajmljene sluge i osuđeničke iz Evrope u Ameriku.

Ono što možemo zaključiti na osnovu tog scenarija, jeste da je sila bila glavna poluga, glavni ekonomski činilac u procesu prvobitne akumulacije,⁴⁸ zato što je kapitalistički razvoj podrazumevao ogroman skok u bogatstvu koje je prisvajala vladajuća klasa i broju radnika koje je ova stavila pod svoju kontrolu. Drugim rečima, prvobitna akumulacija se sastojala iz ogromne akumulacije radne snage – „mrtvog rada“, u obliku opljačkanih dobara i „živog rada“, u obliku ljudskih bića upotrebljivih za eksploataciju – ostvarene u razmerama nezabeleženim u dotadašnjoj istoriji.

Značajno je to što je, tokom prva tri veka svog postojanja, kapitalistička klasa pokazivala tendenciju da robovlasništvo i druge oblike prinudnog rada nametne kao glavni radni odnos – tendenciju ograničenu samo otporom radnika i opasnošću od iscrpljivanja radne snage.

To nije važno samo za američke kolonije, gde se, tokom XVI veka, formirala ekonomija zasnovana na prisilnom radu, već i za Evropu. Kasnije ću razmotriti značaj robovskog rada i plantažnog sistema za kapitalističku akumulaciju. Ovde želim da naglasim da je i u Evropi, tokom XV veka, robovlasništvo, nikada sasvim ukinuto, bilo obnovljeno.⁴⁹

Kao što dokumentuje italijanski istoričar Salvatore Bono, kome dugujemo najobimniju studiju robovlasništva u Italiji, tokom XVI i XVII u mediteranskim zemljama bilo je mnogo robova, a njihov broj je porastao posle Bitke kod Lepanta (1571) i eskalacije neprijateljstva sa islamskim svetom. Bono procenjuje da je u Napulju živelo 10.000 robova, a u celom Napolitanskom kraljevstvu oko 25.000 (jedan posto ukupnog stanovništva). Slične brojke važe i za druge italijanske gradove, kao i za južnu Francusku. U Italiji je bio razvijen sistem javnog robovlasništva, u kojem su gradske vlasti primorale na hiljade otetih stranaca – predaka današnjih ilegalnih imigrantskih radnika – da obavljaju razne javne poslove ili ih iznajmljivale privatnim osobama za rad u poljoprivredi. Mnogi su bili osuđeni na galije, gde je jedan od najvažnijih poslodavaca bila vatikanska flota. (Bono 1999: 6–8)

Robovlasništvo je „onaj oblik (eksploatacije) kojem svaki gazda uvek teži“. (Dockes 1982: 2) Evropa nije bila izuzetak. To se mora naglasiti, da bi se razvejala predstava o nekoj posebnoj vezi između robovlasništva i Afrike.⁵⁰ Ali, robovlasništvo je u Evropi ostalo ograničen fenomen, budući da materijalni uslovi za njega nisu postojali, iako je težnja poslodavaca ka njemu morala biti snažna, ako se ima u vidu da je robovlasništvo u Engleskoj proglašeno nezakonitim tek u XVIII veku. Pokušaj da se ponovo uvede kmetstvo takođe nije uspeo, osim na istoku, gde je slaba naseljenost išla na ruku zemljoposjednicima.⁵¹ Na

⁴⁸ Ovde ponavljam Marksove reči iz prvog toma *Kapitala*: „Sila je . . . sama po sebi, ekonomska snaga.“ (1909: 824) Mnogo manje ubedljivo je Marksovo naredno zapažanje: „Sila je babica svakog novog društva bremenitog novim.“ (*Ibid.*) Prvo, babice na svet donose život, a ne destrukciju. Ta metafora sugerise i da se kapitalizam „razvio“ iz sila koje su dozrevala u utrobi feudalnog sveta – tu pretpostavku je sam Marks odbacio u svom razmatranju prvobitne akumulacije. Poređenje sile s generativnom moći babice obavlja dobroćudnim plaštom proces akumulacije kapitala, sugerisući nužnost, neminovnost i, u krajnjoj liniji, progres.

⁴⁹ Robovlasništvo u Evropi nikada nije bilo ukinuto i preživljavalo je u nekim džepovima, uglavnom kao žensko kućno ropstvo. Ali, krajem XV veka, Portugalci ponovo počinju da uvoze robove, uglavnom iz Afrike. Pokušaji nametanja ropstva nastavili su se i u Engleskoj tokom XVI veka, što je za ishod (posle uvođenja socijalne pomoći) imalo izgradnju radnih zatvora i popravnih domova, u čemu je Engleska bila pionir.

⁵⁰ Videti Samir Amin (1974). Naglašavanje činjenice da je robovlasništvo u Evropi postojalo u XVI i XVII veku (i kasnije) važno je i zato što evropski istoričari to često „zaboravljaju“. Salvatore Bono kaže da je taj samonametnuti zaborav bio proizvod „otimanja oko Afrike“, koje se pravdalo kao misija koja će ukinuti robovlasništvo na afričkom kontinentu. Bono tvrdi da evropske elite nisu mogle da priznaju kako je u Evropi, navodnoj kolecvi demokratije, među zaposlenima bilo robova.

⁵¹ Immanuel Wallerstein (1974), 90–95; Peter Kriedte (1978), 69–70.

zapadu je obnavljanje kmetstva bilo sprečeno otporom seljaka, koji je kulminirao nemačkim „Seljačkim ratom“. Široki organizacioni front, koji se razvijao u tri zemlje (Nemačkoj, Austriji i Švajcarskoj), udružio je radnike iz svih oblasti (seljake, rudare, zanatlije, kao i neke od najboljih nemačkih i austrijskih umetnika)⁵² u toj „revoluciji običnih ljudi“, koja je označila prelomnu tačku evropske istorije. Kao i Boljševička revolucija u Rusiji 1917, ona je iz temelja uzdrmala moćnike, stapajući se u njihovoj svesti sa anabaptističkim zauzimanjem Minstera i tako opravdala njihova strahovanja o međunarodnoj zaveri koja ima za cilj rušenje njihove vladavine.⁵³ Posle poraza revolucije, koji se desio iste godine kada i osvajanje Perua, i koji je Albrecht Direr (Albrecht Dürer) obeležio svojom grafikom „Spomenik poraženim seljacima“ (Thea 1998: 65, 134–35), usledila je nemilosrdna odmazda. „Na hiljade leševa ležalo je između Tiringije i Alzasa, po poljima, šumama, u jarcima hiljada razrušenih, spaljenih zamkova . . . ubijenih, mučenih, nabijenih na kolac, rasčerečenih.“ (Ibid.: 146, 153) Ali, vreme se nije moglo vratiti unazad. U raznim delovima Nemačke, kao i na drugim teritorijama zahvaćenim ratom, običajna prava su ostala na snazi; opstali su čak i neki oblici lokalne teritorijalne uprave.⁵⁴

To nije bio presedan. Tamo gde se otpor radnika ponovnom uvođenju kmetstva nije mogao slomiti, odgovor je bio proterivanje seljaka s njihove zemlje i uvođenje prisilnog najamnog rada. Radnici koji su pokušavali da se iznajme nezavisno ili da napuste svoje poslodavce bili su kažnjavani zatvorom ili čak smrću, u slučaju ponovljenog prestupa. „Slobodno“ tržište rada nije se razvilo u Evropi sve do XVIII veka, a čak i tada ugovorni

⁵² Paolo Tea (Thea 1998) je ubedljivo rekonstruisao priču o nemačkim umetnicima koji su stali na stranu seljaka: „Za vreme protestantske reformacije neki od najboljih nemačkih umetnika XVI veka napustili su svoje laboratorije da bi se pridružili seljacima u borbi . . . Pisali su nacрте dokumenata nadahnute načelima jevanđeoskog siromaštva, zajedničkog deljenja dobara i preraspodele bogatstva. Ponekad su . . . uzimali oružje u ruke da bi podržali taj cilj. Beskrajni spisak onih koji su posle vojnog poraza iz maja-juna 1523. podlegli strogoj smrtnoj kazni, koju su pobednici nemilosrdno sprovodili nad poraženima, uključuje i neka slavna imena. Među njima su i Ratget (Jorg Ratget), zarobljen u Forchajmu (Štuttgartu), (Filip) Dajtman (Philipp Dietman), kome je odrubljena glava i Rajmenšnajder (Tilman Riemenschneider), koji je bio raščerečen – obojica iz Virčurga – kao i Grinevald (Matthias Grünewald), koga je progonio dvor iz Majnca, za koji je radio. Holbajn Mlađi (Hans Holbein der Jüngere) je bio toliko uznemiren tim zbivanjima da je pobegao iz Bazela, grada razdiranog verskim sukobima.“ U Švajcarskoj, Austriji i Tirolu umetnici su takođe učestvovali u Seljačkom ratu, uključujući i one poput Luke Kranaha Starijeg (Lucas Cranach) i bezbroj manje poznatih slikara i bakrorezača. (Ibid.: 7) Tea ukazuje da se duboka posvećenost umetnika ciljevima seljaka prepoznaje i u novom vrednovanju ruralnih motiva, koji opisuju seljački život – seljaci koji plešu, životinje, biljke – u nemačkoj umetnosti iz XVI veka. (Ibid.: 12–15, 73, 79, 80) „Seoski predeo je oživeo . . . U ustanku je poprimio personalnost, koju je vredelo opisivati.“ (Ibid.: 155)

⁵³ Evropske vlasti iz XVI i XVII veka su upravo kroz prizmu Seljačkog rata i anabaptizma tumačile i gušile svaki oblik društvenog protesta. Odjeci anabaptističke revolucije osećali su se i u Engleskoj i Francuskoj, podstičući krajnje revnosnu i strogu reakciju na svaki izazov upućen postojećim vlastima. „Anabaptist“ je postalo kletva, pogrđan izraz i sinonim za zločinačke namere, kao što je to pedesetih godina XX veka u Sjedinjenim Državama bio izraz „komunista“ ili kao što je to „terrorista“ danas.

⁵⁴ Seoska vlast i privilegije opstali su u zabačenim delovima nekih gradova-država. U nekim teritorijalnim državama seljaci su „i dalje odbijali plaćanje dugova i poreza, kao i radnu obavezu“. (Blickle 1985: 172) U Gornjoj Švabiji, iako kmetstvo nije bilo ukinuto, neke od glavnih seljačkih pritužbi, oko naslednih i bračnih prava, bile su uvažene Sporazumom iz Memingena 1526. „I u Gornjoj Rajni, u nekim oblastima došlo se do sporazuma pozitivnih po seljake.“ (Ibid.: 172–74) U Švajcarskoj, u Bernu i Cirihu, kmetstvo je bilo ukinuto. O poboljšanju sudbine „običnog čoveka“ pregovaralo se i u Tirolu i Salcburgu. (Ibid.: 176–79) Ali, „pravo dete revolucije“ bile su teritorijalne skupštine, uspostavljene u Gornjoj Švabiji posle 1525, koje su postavile temelj sistemu samouprave, koji je ostao na snazi sve do XIX veka. Nove teritorijalne skupštine, koje su se pojavile posle 1525, „(ostvarile su) u oslabljenom obliku, jedan od zahteva iz 1525: da obični čovek mora biti deo teritorijalne uprave, pored plemstva, sveštenstva i gradova.“ Blikle zaključuje: „Gde god je taj cilj bio ostvaren, ne možemo reći da su vlastelini krunisali svoju vojnu pobeđu i onom političkom, budući da je vladar i dalje zavisio od saglasnosti običnog čoveka. Tek kasnije, tokom formiranja apsolutističke države, vladar je uspeo da se oslobodi tih obzira.“ (Ibid.: 181–82)

najamni posao se mogao dobiti samo po cenu uporne borbe i to samo za ograničenu grupu radnika, većinom za muškarce i odrasle. Ipak, činjenica da se robovlasništvo i kmetstvo nisu mogli obnoviti značila je da se kriza radne snage u Evropi, koja je obeležila pozni srednji vek, nastavila sve do XVII veka, pogoršana težnjom za maksimalizacijom iskorišćavanja rada, što je ugrozilo reprodukciju radne snage. Ta kontradikcija – koja i dalje odlikuje kapitalistički razvoj⁵⁵ – najdramatičnije je eksplodirala u američkim kolonijama, gde su rad, bolesti i disciplinske kazne uništili dve trećine urođeničke populacije, tokom nekoliko decenija posle osvajanja.⁵⁶ Ista kontradikcija ležala je i u jezgri trgovine robljem i eksploatacije robovskog rada. Milioni Afrikanaca su umrli usled nepodnošljivih životnih uslova u koje su bili gurnuti za vreme Prelaska (preko Atlantika) i na plantažama. Nikada u Evropi eksploatacija radne snage nije poprimila takve genocidne razmere, osim za vreme nacističkog režima. I pored svega toga, u XVI i XVII veku, privatizacija zemlje i komodifikacija društvenih odnosa (odgovor vlastele i trgovaca na njihovu ekonomsku krizu), izazvali su opšte siromaštvo, povećanje smrtnosti i intenzivan otpor, i zapretili da novu kapitalističku ekonomiju pretvore u olupinu. To je, po meni, istorijski kontekst u koji treba smestiti istoriju žena i reprodukcije, u prelasku s feudalizma na kapitalizam; naime, promene do kojih je napredovanje kapitalizma dovelo u položaju žena – naročito na proleterskom nivou, kako u Evropi, tako i u Americi – pre svega su bile diktirane potragom za novim izvorima rada, kao i za novim oblicima mobilizacije i podele radne snage.

Da bih to obrazložila, pratim glavne promene koje su oblikovale napredovanje kapitalizma u Evropi – privatizaciju zemlje i revoluciju cena – i pokazujem da one, same po sebi, nisu bile dovoljne za uspostavljanje samoobnovljivog procesa proletarizacije. Zatim, u opštim crtama, istražujem politike kojima je kapitalistička klasa disciplinovala, reprodukovala i proširila evropski proletarijat, počevši s napadom na žene, što je za ishod imalo stvaranje novog patrijarhalnog poretka, koji definišem kao „patrijarhat nadnice“. Na kraju, razmatram proizvodnju rasnih i seksualnih hijerarhija u kolonijama, istražujući u kojoj su meri one mogle da formiraju teren sukoba ili solidarnosti između urođeničkih, afričkih i evropskih žena, kao i između žena i muškaraca.

(kraj odlomka)

⁵⁵ U osvrtnu na sve veću pauperizaciju koju je kapitalistički razvoj izazvao širom sveta, francuski antropolog Klod Melasu (Claude Meillasoux) je u svojoj knjizi *Žene, hrana i kapital (Femmes, greniers et capitaux, 1975; Maidens, Meal and Money: Capitalism and the Domestic Community, 1981)* tvrdio kako ta kontradikcija osuđuje kapitalizam na krizu u budućnosti: „Na kraju, imperijalizam – kao sredstvo za reprodukciju jeftine radne snage – vodi kapitalizam u veliku krizu; naime, iako su tu i dalje milioni ljudi . . . koji nisu neposredno zaposleni u kapitalizmu . . . koliko njih je i dalje spremno da trpi društvene lomove, glad i ratove koje ovaj donosi sa sobom, da bi proizvodili za sopstveno izdržavanje i prehranili svoju decu? (1981: 140)

⁵⁶ Razmere demografske katastrofe izazvane „kolumbovskom razmenom“ i dalje su predmet rasprave. Procene o opadanju populacije u Južnoj i Srednjoj Americi, u prvom veku posle Kolumba, veoma se razlikuju, ali savremeni naučnici su skoro jednoglasni u oceni da su posledice bile takve da se može govoriti o Američkom holokaustu. Andre Gunder Frank piše: „Za nešto više od jednog veka, indijansko stanovništvo je opalo za devedeset i čak devedeset pet procenata, u Meksiku, Peru i još nekim oblastima.“ (1978: 43) Slično tome, Nobl Dejvid Kuk (Noble David Cook) tvrdi: „Nekih devet miliona ljudi živelo je u granicama današnjeg Perua. Jedan vek posle kontakta, broj stanovnika je iznosio svega jednu desetinu onih koji su tu živeli kada su Evropljani prodrli u andski svet.“ (Cook 1981: 116)

Prikaz kompletnog sadržaja knjige

Zahvalnica – Predgovor – Uvod

PRVO POGLAVLJE

Ovaj svet treba dobro prodrmati: društveni pokreti i politička kriza u srednjovekovnoj Evropi

Uvod – Kmetstvo kao klasni odnos – Borba oko zajedničkih dobara – Sloboda i društvena podela – Milenaristički i jeretički pokreti – Politizacija seksualnosti – Žene i jeres – Borbe u gradovima – Crna smrt i kriza radne snage – Seksualna politika, uspon države i kontrarevolucija – Napomene

DRUGO POGLAVLJE

Akumulacija rada i degradacija žena: stvaranje „razlike“ u „prelasku na kapitalizam“

Uvod – Kapitalistička akumulacija i akumulacija rada u Evropi – Privatizacija zemlje u Evropi, proizvodnja oskudice i razdvajanje produkcije od reprodukcije – Revolucija cena i pauperizacija evropske radničke klase – Državna intervencija u reprodukciji rada: pomoć siromašnima i kriminalizacija radničke klase – Opadanje stanovništva, ekonomska kriza i disciplinovanje žena – Devalvacija ženskog rada – Patrijarhat nadnice – Pripitomljavanje žena i redefinisavanje femininosti i maskuliniteti: žene kao divljakinje Evrope – Kolonizacija, globalizacija i žene – Seks, rasa i klasa u kolonijama – Kapitalizam i seksualna podela rada – Napomene

TREĆE POGLAVLJE

Veliki Kaliban: borba protiv buntovnog tela (Bez potpoglavlja; Napomene)

ČETVRTO POGLAVLJE

Veliki lov na veštice u Evropi

Uvod – Vreme spaljivanja veštica i inicijativa države – Verovanje u đavola i promene u obliku proizvodnje – Lov na veštice i klasna pobuna – Lov na veštice, lov na žene i akumulacija rada – Lov na veštice i muška nadmoć: pripitomljavanje žena – Lov na veštice i kapitalistička racionalizacija seksualnosti – Lov na veštice i Novi Svet – Veštica, isceliteljka i rođenje moderne nauke – Napomene

PETO POGLAVLJE

Kolonizacija i pokrštavanje: Kaliban i veštice u Novom Svetu

Uvod – Pojava kanibala – Eksploatacija, otpor i demonizacija – Žene i veštice u Americi – Evropske veštice i „Indios“ – Lov na veštice i globalizacija – Napomene

Indeks – Podaci o ilustracijama – Bibliografija

Anarhistička biblioteka

Anti-Copyright

21. 02. 2013.

Silvia Federici

Kaliban i veštica

Žene, telo i prvobitna akumulacija (odlomak)

2004.

Preveo Aleksa Golijanin, 2012–2013. Korekcije: *Burevesnik*, Zrenjanin, 2013. Knjiga bi, u celini, trebalo da se pojavi tokom 2013. godine, u izdanju *Burevesnika*.
Silvia Federici, *Caliban and the Witch: Women, the Body and Primitive Accumulation*, Autonomedia, New York 2004, str. 1–68 (od ukupno 285 str.); anti-copyright @ 2004 Silvia Federici.

<http://anarhisticka-biblioteka.net>